

Almanya'nın Osmanlı Ermenilerine Yönelik Siyaseti (1888-1918)

H. Bayram Soy*

Özet¹

19. yüzyıl siyasî gelişmelerini etkileyen temel etkenlerden biri milliyetçi akımlardır. Osmanlı Devleti de çok milletli bir imparatorluk olması nedeniyle bu akımlardan etkilenmiştir. Zamanla, bu milliyetçi hareketler Büyük Güçlerin Osmanlı iç işlerine müdahalesi için babane hâlini almıştır. Osmanlı Ermenilerine Büyük Güçlerin yaklaşımı da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bu bağlamda Almanya Osmanlı Ermenileriyle ilgili olarak, Osmanlı Devleti açısından hayırbah bir tarafsızlık siyaseti izlemiştir. Bunda elbette kendi çıkarı söz konusudur. Osmanlı Devleti'nin yaşaması gerektiğini düşünen Almanya, Ermeni reformlarının onun sonunu getirecek bir etken olarak görmekteydi. Bu sebepten, İngilizlerin ve 1905'ten sonra da ona katılan Rusların, reform basıklarına Osmanlı Devleti'nin lehine karşı koymuştur. Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın müttefiki olarak katılan Osmanlı Devleti, doğu cephesinde Osmanlı Ermenileri, Ruslarla işbirliği yaparak, özellikle cephe gerisinde ciddi sıkıntılara sebep olunca bunları Rus sınır hattından uzaklaştırarak bugünkü Suriye içlerine tehcirine karar vermiştir. Bu askeri tedbiri onaylayan Alman makamları, tehcir esnasında meydana gelen olaylara da, Osmanlı Devleti ile ittifakına baleb gelmemesi için, sessiz kalmayı tercih etmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Almanya, Ermeniler, tehcir, milliyetçilik.

Giriş

Geçmiş hikâye ederken tarihçinin kullanacağı malzeme, tamamen tarihçinin yetiştirdiği “dünyanın” etkisindeki görüşleriyle şekillenecek bir veriler bütünüdür aslında. Bu malzemelerle ne yapılacağı, hangi “amaçla kullanılacağı” tamamen tarihçinin formasyonuna ve insafına kalmıştır. Tarih bilgisinin tahkiyede nasıl kullanıldığına/istismar edilmesine dair birçok örnek verilebilir. Ama her hâlde bu konuya Ermeni meselesinden daha iyi örnek olabilecek bir durum yoktur. Taraflar belgeleri, olayları, şahitleri canları nasıl isterse öyle kullanmışlar/kullanmaktalar. Bir taraf için açık, aşikâr olan delil ve durumlar, karşı taraf için çarpıtma, hakikati gizleme, istismar iddialarının muhatabı olabiliyor. Meselâ, herkes aynı veya benzer arşiv belgelerini kullanıyor ama sonuçlar/çıkarımlar farklılaşıyor.

Her şeyden önce bu meselede şimdiye kadar kayda değer bir mesafe alınamamasının veya tarafları memnun edecek bir uzlaşma sağlanamamasının temel nedeni tarafların körler ve sağlırları diyalogu içinde olmasıdır. Her şeyden önemlisi taraflar arasında kahir ekseriyet empatiyi söz konusu dahi etmemektedir. Çözümüne ulaşacak bir kapı aralığı dahi açamamasına rağmen, bu mesele üzerine her iki tarafta da, kendi tezlerini savunmak amacıyla sayısız eser kaleme alınmıştır. Bu eserleri saymak dahi kitap hacimlerine ulaşmaktadır.² Bunlardan hareketle Ermeni-

(*) Doç. Dr., Kırkkale Üniversitesi, İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü. bayramsoy@yahoo.com.

- (1) Bu çalışma, daha önce *Karadeniz Araştırmaları*, S. 19 (Güz 2008)'de yayımlanan “Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivine Göre II. Wilhelm Döneminde Almanya'nın Osmanlı Ermenilerine Yaklaşımı (1914'e Kadar)” başlıklı makalenin gözden geçirilmiş ve Birinci Dünya Savaşı esnasında yaşanan Ermeni tehcirine ve bu sırada meydana gelen olaylara Almanya'nın yaklaşımının da eklenmiş hâlidir.
- (2) Bu konuda malûmat için bk. Türkaya Ataöv, *Ermeni Meselesi: Bibliyografya*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981; Erdal İter, *Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası / Bibliography of Turco-Armenian Relations*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004; V. N. Nersessian, *A Bibliography of Articles on Armenian Studies in Western Journals 1869-1995*, Richmond: Curzon Press, 1997; Recep Karakaya, *Ermeni Meselesi. Kronoloji ve Kaynakça*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005.

ler, özellikle diasporada yaşayanlar, yüzlerce yıldır yaşadıkları “yurt”larını kaybetmenin acısını genç nesiller üzerinde taze tutabilmek ve daha da önemlisi kimliklerinin en önemli muhafaza yolu olarak gördükleri “Ermeni mezalimi”ni herkese kabul ettirebilmek için azamî gayret içindedirler. Türkler ise, son iki asırdır feci bedeller ödeyerek çekildikleri topraklardan, ellerinde kalan son istinatgâh Anadolu’yu kaybetmemek için tavizsiz, ama dünya kamuoyunda dertlerini pek de anlata-madıkları bir mücadele vermektedirler. Gelişmelere bakıldığında Ermenilerin dertlerini anlatma konusunda daha başarılı oldukları açıktır. Geçmişte ve hâlde neler söylediğinden bağımsız olarak, şayet Türkler açısından bu konuda bir çözüme ulaşılabırsa, mesele-nin esas kafa yorulması ve dünya kamuoyu-na etraflıca izah edilmesi gereken noktası, Osmanlı Devleti’ni, “millet-i sâdika” olarak gördüğü Ermeni tebaasını, tehci-re zorlayan süredir.

2

Osmanlı Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında yaşadıkları olayları güç mücadeleleri bağlamında değerlendirmek, bizi en sağlıklı sonuca götürecektir. Evet, Osmanlı Devleti’nin son demlerinde yönetim zaafının ayyuka çıktığı ve her tebaanın bundan mustarip olduğu malûdur. Bu bağlamda, Batılı güçlerin Osmanlı Devleti’ni “hasta adam” olarak kabul etmelerinden itibaren, her büyük devlet muhtemel bir “ölüm” sonrasında, mirastan mümkün olan en büyük payı kapma hesaplarını yoğunlaştırmıştır. İşte Osmanlı Devleti’nin gayrimüslim nüfusu ve tabii ki Ermeniler bu mücadelenin önemli enstrümanları olarak ortaya çıkmaktadır. Bu mücadelenin belirleyici dış aktörleri, İngiltere ve Rusya’dır. İngiltere, menfaatleri doğrultusunda Ermeniler lehine müdahalede bulunmak için çaba harcarken, Rusya da, meselenin ilk safhasında çıkarlarına aykırı olduğu ve kendi imparatorluğunda da Ermeni tebaası bulunduğu için, müdahaleleri engellemek taraftarıydı. Ruslar, daha sonra 1905’de, Uzak Doğu’da uğradığı mağ-

lubiyetle tekrar Ermeniler üzerine yoğunlaştı, ancak bu defa kendisi reformlar için Osmanlı Devleti’ne baskı uygulayacaktı. Diğer büyük devletler de bu mücadeleye, lehte veya aleyhte, yardımcı kuvvetler olarak devreye sokulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada, II. Wilhelm Almanya’sının, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasındaki stratejiler icabı Ermeni meselesinde nasıl bir siyaset izlediği ele alınmaya çalışılacaktır.

1890-1897 Yılları Arasında Ermeni Olayları ve Almanya

Ermenilerin “milleti sadıka”dan düşman işbirlikçilerine dönüşmesi 93 *Harbi* esnasında Ruslarla birlikte hareket ettiklerinin ortaya çıkmasıyla vuku bulmuştur. Rusların işgal ettikleri bölgelerden çekilmesinin akabinde, bu işbirliğinin ve yaşanan acıların intikamı olarak Kürtler ve Çerkezlerin Ermenilere karşı katliama girişmeleri bu coğrafyadaki ilişkileri çıkmaza sürüklemiştir.³ 1878 Berlin Antlaşması’nın 61. maddesiyle uluslararası siyasette bir sorun olarak yerini alan Ermeni meselesinin gelişimi, üç safhada incelenebilir: Birinci dönem, altı büyük devlet konsolosunun reformların uygulanmasıyla alâkalı, 11 Haziran 1880’de Hâriciye Nezâreti’ne verdiği ortak notayla başlar ve 1883’de biter. İkinci dönem, 1894’deki Sason olaylarıyla başlar ve 1897’de kesintiye uğrar. Üçüncü dönem ise, 1912’de başlayarak 1914’te Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle geçici olarak durulur.⁴ Bu üç safhanın en şiddetlisi ikinci dönemdir. Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşananlar ise bu üç kategoriden farklı olarak, İstanbul, İzmir ve Halep gibi merkezler istisna edilerek Anadolu’daki Ermenilerin tümünün tehcir edilme kararının alınmasıyla meseleyi, günümüzde dahi her hangi bir çözüm emaresi görünmeyen bir çıkmaza sokmuştur. Çalışmanın kronolojik kapsamı itibarıyla bu-

(3) Guenter Lewy, 1915: *Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, çev. Ceren Elitez, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s. 29-30.

(4) Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi’nin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, yay. haz. Uğurhan Demirbaş vd., Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2001, s. 5.

rada 1888 öncesinin ayrıntılarına girilmeyecek ve 1918 sonrasına da değinilmeyecektir.

Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1878'de Kıbrıs'ın İngiltere'ye devri antlaşmasında sadece İngiltere, daha sonra da 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşmasıyla bu metne imza koyan diğer ülkeler nezdinde, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler ile ilgili reform yapma ve onları Kürt ve Çerkezlerle karşı koruma yükümlülüğüne girmişti. Ancak reformlarla ilgili olarak, söz konusu ülkeleri tatmin edecek adımlar atılmayınca İngiltere, Haziran 1880'de, 1881 Sonbaharında, Mayıs 1883'te ve Ağustos 1886'da, kamuoyunun da baskısıyla Ermeni meselesine müdahil olmuştu.⁵ İngiltere'nin bu çabasının arkasında, Rusya'nın Kafkaslardan güneye, Basra Körfezi'ne veya İskenderun limanına inmesini engellemek amacı vardı. İngilizler, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı tampon vazifesini icra edemeyeceğini 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda görmüş ve muhtemel benzer durumda daha rahat müdahale ederek Rusya'yı durdurabilmek amacıyla 1878'de Kıbrıs'a yerleşmişti. Bu bölgede İngiltere'nin Rusya'ya karşı emellerine hizmet edebilecek tek unsur, Ermenilerdi. Kafkasya ve Osmanlı Ermenileri İngiltere için, Rusya'ya karşı tampon vazifesi görebilirdi. Yukarıda bahsedilen reform müdahaleleri de onları kazanmak içindi.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yönetim zaaflarından kaynaklanan sıkıntıların olduğu, sadece Hristiyan değil, Müslüman tebaanın da idareden şikâyet ettiği, bilinen bir gerçektir. Ancak Batılı güçlerin, Hristiyanlarla alâkalı sıkıntılara had safhada ilgi gösterip Müslümanları görmezden geldiği de malûmdur. Bu çerçevede, Ermenilerin yaşadıkları sıkıntıların Batı'daki yansımalarına II. Abdülhamid de itiraz ederek hatıralarında, onlara zulüm yapıldığı iddialarını gülünç bulduğunu, Kürt dağlarında yaşayan Ermeni zümresi hâriç tutulursa, Osmanlı tebaasının en zengin kesiminin Ermeniler olduğunu yazmaktadır.⁶ Nitekim padişah, Ermeni meselesinin uluslararası bir siyasî mücadelenin

aracı olduğunu biliyordu ve bu sorunda en önemli düşmanının İngiltere, ironik biçimde, can düşmanı olarak görülen Rusya'nın da, en azından bu meselenin ortaya çıktığı ilk yıllarda, Osmanlı Devleti'nin destekçisi olduğunun farkındaydı.⁷

Yukarıda, Ermeni meselesinin daha iyi anlaşılabilmesi için "millet-i sadıka"dan tehçire uzanan sürecin iyi tahlil edilmesi gerektiği vurgulanmıştı. Arnold Toynbee 1917'de hazırladığı bir muhtıradan, Osmanlı Ermenilerinin yerleşik toplumun gerektirdiği bütün üstün meziyetlere sahip olduklarını ve bu meziyetlerini devletin hizmetine sunarak, devlete gösterdikleri sebat ve sadakatin karşılığında "millet-i sadıka" unvanını kazandıklarını yazmaktadır.⁸ Ancak Balkanlarda ayaklanan Hristiyan unsurların başarı kazanması ve bağımsızlıklarını elde etmeleri Ermenilerin talihsizliği oldu. Çünkü Balkanlardaki bağımsızlık örnekleri ve büyük güçlerin bölgedeki çatışan ve gerilimi tırmandıran çıkar kavgası, Doğu Anadolu topraklarını da elde çıkaracağı korkusuyla birleşince, Ermenilerin durumu menfi etkilendi.⁹ Özellikle İngiltere'nin Ermeni olaylarındaki tavrı da, Osmanlı ricali arasındaki bu korkuyu besledi.

(5) Bernhard Schwertfeger, *Die Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, 1871-1914*, c. II, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte G.m.B.H., 1924, s. 84.

(6) Abdülhamid (Sultan II.), *Siyasî Hatıratım*, haz. Ali Vehbi Bey, çev. H. Salih Can, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1984, s. 73-73.

(7) William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902*, New York: Alfred A. Knopf, 1968, s. 303. Ruslar, İngiltere'nin Ermeniler vasıtasıyla Doğu'ya yerleşme niyetini anladığından, İngilizlerin Ermeniler lehine reform yapılmasına dair baskısına en fazla karşı koyan güçtü. İngiltere'nin bu baskısını engellemek için de Osmanlı Devleti'nin Ermeni politikasını destekledi. Mecbur kaldığında, İngilizlerin bazı teşebbüslerine de, görünüşte katıldı. Fakat şartlar müsait olduğunda, Rusya'nın da İngiltere gibi davranacağından emin olan padişah, yeni bir alternatif olarak Almanya'ya yaklaştı. Almanya'ya yaklaşmasının en önemli sebebi Almanya'nın Ermeni meselesinde takip ettiği ılımlı siyasetti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Kısım 8, Evrak 2609, Zarf 77, Karton 3'ten nakleden Cevdet Küçük, "Ermeni Mes'lesi Karşısında Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu ve Anadolu'daki Ermeni Nüfusu", *Türk Kültürü*, 236 (1982), s. 873.

(8) Bodleian Library, Toynbee Papers, Box 44, 'Pamphlets on the Armenian Question, Draft Memorandum on the Political Future of Armenia', 1917'den nakleden Manoug Joseph Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, London: I. B. Tauris Publishers, 1995, s. 15. "Millet-i sadıka"dan tehçire uzanan süreç hakkında bir yorum için bk. Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, yay. haz. Kemal Çiçek, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2005, s. 24. Ayrıca Ermeni milletinin Osmanlı modernleşmesi esnasındaki durumu için bk. Erdal Çetintaş, *Osmanlı Reform Çağında Ermeni Milleti*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2002.

(9) Somakian, a.g.e., s. 10.

1890'lı yıllarda, Rusya, kendisi de Ermeni azınlığa sahip olduğundan, başlangıçta reformları engellemek ve Osmanlı Devleti'ne, bilhassa İngiltere'den, yönelen baskıları önlemek için elinden geleni yaptı.¹⁰ 1892'de askerî, 1894'te ise her anlamda Rusya ile müttefik olan Fransa da, Rusya ile paralel bir siyaset takip etti. Almanya ise, bölgede ve Ermeniler üzerinde doğrudan menfaati olmamasına rağmen, tamamen çıkarıcı bir siyaset izleyerek baskılara destek vermeyerek ve sessiz kalmak suretiyle Osmanlı Devleti'nin işine yarayacak bir tavır sergiledi. Çünkü Osmanlı topraklarında Bağdat demiryolu gibi ciddi iktisadî taahhütler altına girmişti ve yeni sömürgeler elde etmesi zor olduğundan, yatırımlarını genişleteceği daha iyi bir zemin de bulunmadığından, bunları kaybetmek istemiyordu. Bu sebepten mümkün olduğunca, Osmanlı Devleti'nin zarar görmeyeceği bir politikanın destekçisi oldu. Şüphesiz Almanların yekvücut olarak, Ermeniler üzerinde belli bir siyaset takip ettiğini söylemek mümkün değildir. Bazı Alman diplomatlar, Ermeniler lehine müdahale eden diğer Avrupalı meslektaşlarıyla aynı tavrı gösterse de, bunlar kişisel plânda kalmıştı. Resmî tavır karışmama ilkesi yönündeydi.¹¹

Ermeni ihtilâlcî örgütler, 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre yapılması gereken reformlar geciktikçe, uyguladıkları terör olaylarının şiddetinin dozunu artırıyorlardı. Bundaki amaçları da büyük devletlerin dikkatini çekmekti.¹² 1890'daki Kumkapı Gösterisi, 1894'teki Sason Ayaklanması, 1895'deki Babiâli Gösterisi, 1895-1896'daki Zeytun İsyanı ve Ağustos 1896'daki Osmanlı Bankası Baskını Avrupa'nın ilgisini çekmek ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini uygulama çabalarınıydı.¹³

Ermeni olayları İngiltere'de çok heyecan uyandırıyor ve Başbakan Lord Rosebery (1894-95), Liberal Parti'nin Ermeni dostu yaklaşımından azami ölçüde yararlanıp, meseleyi uluslararası platforma taşıyarak zor kullanmak suretiyle, reformları hayata

geçirtmek niyetindeydi. Ancak Almanya bu tür çabaların Osmanlı Devleti'ne zarar vereceğini gördüğünden, İngiltere'yi bu niyetinde desteklemiyordu.¹⁴ Buna rağmen, 1894'de Sason'da çıkan olaylara İngiliz kamuoyu çok sert tepki gösterdi.¹⁵ Zaten Ermenilerin beklentisi de buydu ve İngiltere ile birlikte Ermeni meselesini gündeme taşımak için mümkün olan bütün şartlar zorlanıyordu. Diğer bir ifadeyle, İngilizler de olayları tahrik ediyordu. Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Radolin bu konuda şunları yazmaktadır: "...Majestelerinin de [II. Abdülhamid] belirttiği gibi, Van'da ikamet eden İngiliz konsolosu, ülkeyi ve insanları incelemek iddiasıyla, kasaba kasaba gezerek isyancıları cesaretlendirmiştir. Harekete geçmeye hazır Ermenilerin, onlara ve davalarına ilgili görünerek, inançlarını tahrik etmiştir. Ayrıca, Ermeniler arasında "Kırmızı Eteklilerin (İngilizler)" gelerek top-

(10) M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923: A Study in International Relations*, [Türkçesi: *Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, İstanbul: YKY Yayınları, 2010] New York: St. Martin's Press, 1966, s. 254-255.

(11) İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 177-178. Ayrıca bk. Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi 1914-1923*, İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayınları, 1986, s. 100-102. Bu meselede Alman resmi görüşüne uymayan bir siyaset izleyen önde gelen simâlar da vardı. Bunların en bilineni Papaz Lepsius'tur. Lepsius'un Ermeniler lehindeki yoğun faaliyetleri Alman Dışişleri Bakanlığı'na da tasvip edilmiyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ermeni tehirci meselesinde Almanya'nın da suçlanması üzerine, Almanya'yı temize çıkarmak amacıyla, Alman belgelerinden müteşekkil bir eser kaleme almıştı (Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien, 1914-1918: Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*, Potsdam 1919). Lepsius hakkında bk. Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya. Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, s. 48-56; Lewy, a.g.e., s. 217-218.

(12) Almanlar, Ermenilerin çıkardıkları olaylardaki amaçlarının, Türkleri kıskırtmak ve ondan sonra üzerlerine ayaklanmaları bastırmak için gönderilen kuvvetlerin kendilerine zulüm yaptığını ileri sürerek, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa'nın merhametini sağlamak olduğunu düşünüyorlardı. Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Devrinde Ermeni Olayları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 129-130. Ayrıca bk. Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005, s. 44-45; Langer, a.g.e., s. 303. Bir Hınçak mensubunun Robert Koleji'nin kurucularından Cyrus Hamlin'e Büyük Güçlerin dikkatini çekmek için Müslümanlara karşı tahrik saldırılarını yaptıklarına dair ifadesi için bkz. Lewy, a.g.e., s. 44.

(13) Somakian, a.g.e., s. 17.

(14) Schwertfeger, a.g.e., c. II, s. 84-85. Zaten Osmanlı tarafında da, Almanya'nın Ermeni meselesinde menfi anlamda müdahale etmeyeceğine dair kanaat hakimdi. Bk. Ertuğrul Zekai Ökte (Ed.), *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi. Ermeni Olayları üzerine Resmî Görüşler Belgeler*, İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1989, s. 289.

(15) 1894 olaylarında, İngiltere kamuoyunun rüzgârına kapılmıştı, Fransa her ne olursa olsun Osmanlı Devleti'nin tehlikeye atılmasını istiyordu, Ruslar ise, bizzat Ermenilere baskı uygulayan devlet olarak, Ermenilerin bu hâdiselerden çıkar sağlamamasını arzu ediyordu. A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, Oxford: Oxford University Press, 1971, s. 355.

raklarını özgürleştireceğine dair kanaat oluşturmuştur.”¹⁶

Olaylar gittikçe şiddetlenip Avrupa kamuoyunda yankı bulunca, İngiltere yine müdahale imkânları aramaya başlamıştı. Bunun üzerine II. Abdülhamid, Radolin ile görüşmesinde ondan, II. Wilhelm’in meseleyi Kraliçe Victoria ve hükûmetine izah etmesini ve bölgeye müdahalenin çok ciddi sonuçlar doğurabileceğinden, İngiltere’nin bunu yapmamasını sağlamasını talep etmiştir. Bunun üzerine Radolin Abdülhamid’e, ne kraliçe, ne de onun hükûmetinin Ermenilere ciddi bir sempatisinin olmadığını, bu gelişmelerin İngiliz idaresince dikkate alınması gereken, Parlâmentondaki sadece birkaç adamın marifeti olduğunu söylemiştir.¹⁷ Ancak gelişmeler, dikkate alınması gereken bu “birkaç adam”ın İngiliz hükûmeti nezdinde gerçekten etkili sîmâlar olduğunu ortaya koymaktadır.

Sason Ayaklanması bastırıldıktan sonra Lord Rosebery, benzer huzursuzlukların tekrarını engellemek amacıyla reformların hayata geçirilmesi için tekrar diplomatik baskı uygulamayı sürdürmeyi tercih etmiştir. II. Abdülhamid ise, İngiltere’nin bu teşebbüslerini sonuçsuz bırakmak amacıyla Alman Büyükelçisi Radolin ile yine temasa geçerek Almanya’nın, bazı büyük devletlerin Ermeni meselesi ile ilgili teşebbüste bulunmaları durumunda, bunlara destek vermemesini tekrar istemiştir. Bunun üzerine Radolin, kayserin sultana karşı beslediği şahsî dostluğun herkesin malûmu olduğunu, bundan da öte imparatorun hükûmetinin hiçbir şark meselesinde doğrudan inisiyatifi ele almayarak, bunu ilgili güçlere bıraktığını ve Türkiye’nin lehine hayırhâh ve itidalli bir siyaset izlediğini bildirmiştir.¹⁸ Nitekim Alman basını da Ermenilerin çıkardığı bu olayları tasvip etmemektedir. Berlin Sefiri Tevfik Paşa’nın gönderdiği bir raporda, Alman basınının Ermeni komitacılarının faaliyetlerinin desteklemediği ve bunların Osmanlı Devleti aleyhine yapılan yayınlara da itibar etmediği bildirilmektedir.¹⁹

1895 yılının başlarında II. Abdülhamid, Almanya’nın Ermeni meselesindeki geriduruşunu değiştirip, doğrudan lehte müdahalesini sağlamaya çalıştı. Bu amaçla İngiltere, Fransa ve Rusya’nın reformlarla ilgili Mayıs 1895’de yapmayı plânladıkları teklifi, II. Wilhelm’in arabuluculuğuyla neticesiz bırakmayı denedi.²⁰ Ancak II. Wilhelm, meseleye doğrudan müdahale etmek taraftarı olmadığından, bu çabaya olumlu karşılık vermedi.²¹ Çünkü Almanya, hem doğrudan İngiltere ile çatışmak istemiyor, hem de reformlara müdahale ederek, Osmanlı Devleti’nin güvenini kaybetmeyi arzulamıyordu. Almanya’nın bu tavrı, Ermeni meselesinde aslında tamamen kendi çıkarını gözettiğine dair, yukarıda yapılan yorumu teyit eden bir yaklaşımdı.

Alman Dışişleri Bakanı Yardımcısı Rotenhau, bu dönemde reformlarla ilgili Almanya’nın tavrının ne olması gerektiğini ve reformların Osmanlı Devleti için ne anlama geldiğini açıkça ortaya koymuştu. Rothenau’ya göre “reform” ve “Türkiye” kavramları, daha uzun zaman bir araya gelemeyecekti. Ancak Avrupa’nın da reformlar ve Türkiye arasında seçim yapması gerekiyordu. Almanya ve Avusturya-Macaristan’ın Türkiye’nin yıkılmasında hiçbir menfaati yoktu. Bu sebepten, Almanya ve Avusturya-Macaristan, Türkiye’nin iç meselelerinden İngiltere’yi mümkün olduğunca uzak tutmalıydı.²² Yani bu iki ülkenin tercihi açıkça “Türkiye” idi.

(16) J. Lepsius, A. M. Bartholdy ve F. Thimme (Ed.), *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes* (GP), c. IX, No. 2184, 16 Kasım 1894, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte G.m.B.H, 1923, s. 202-203.

(17) GP, c. IX, No. 2184, 16 Kasım 1894, s. 202-203; H. Bayram Soy, *Almanya’nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004, dipnot 430, s. 257.

(18) GP, c. IX, No. 2186, 28 Kasım 1894, s. 207; Soy, a.g.e., dipnot 433, s. 259. Bu arada II. Abdülhamid’in endişesi gerçekleşir ve İngiltere, Rusya ve Fransa’ya başvurarak Ermeni meselesinde ortak adım atma teklifinde bulunur. Bu iki ülkeyi tercih etmesinin sebebi de, Erzurum’da konsolosluklarının olması ve hâdiselerin bu şehre yakın yerlerde cereyan etmiş olmasıdır. GP, c. IX, No. 2190, 8 Aralık 1894, s. 212.

(19) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Arşivi, Sadâret, Hususi Mâruzât Evrakı (Y.A.-Hus.), 285 77, 23 Cemaziyelvelvele 1311 / 20 Teşrinisânî 1309 (2 Aralık 1893); Soy, a.g.e., dipnot 433, s. 259.

(20) GP, c. IX, No. 2203, 12 Mayıs 1895, s. 227-228 ve aynı yer, No. 2204, 14 Mayıs 1895, s. 229.

(21) Schwertfeger, a.g.e., c. II, s. 85.

(22) GP, c. X (1924), No. 2404, 3 Ağustos 1895, s. 46.

Rus Dışişleri Bakanı Lobanov da, Ermeni meselesindeki karışıklıkları İngiliz entrikalarına bağlıyordu²³ ve bu hadiseleri, Osmanlı Devleti'nin sonunun başlangıcı olarak görüyordu. Bunu engellemek için de, bütün muhafazakâr güçlerin bir araya gelerek, İngiltere'nin tahrik ettiği, Osmanlı'nın çöküşünü hızlandıran etkenleri ortadan kaldırmaya çalışması gerektiğini ileri sürüyordu.²⁴ Hem Alman Dışişleri Bakanlığı, hem de İstanbul Büyükelçiliği görevlerinde bulunmuş Marschall da, yapılmak istenen reformlarla ilgili yorum yaparken, "Kim reformlarla meşgul oluyorsa, o imparatorluğu ıslah etmek istemiyor, bilakis yıkmak istiyor" demektedir.²⁵

İngiltere Başbakanı Salisbury, Ermeni reformlarının Osmanlı Devleti'ni nereye götüreceğine dair yapılan yorumları haklı çıkarırcasına, Temmuz 1895'de Almanlara Osmanlı Devleti'nin paylaşılması teklifini götürdü.²⁶ Başbakan, Osmanlı Devleti'nin Ermeni meselesinin üstesinden gelse bile, artık daha fazla ayakta kalamayacağını düşünüyordu. Hatta Çar I. Nikolay'ın Kırım Savaşı öncesinde, bu doğrultuda İngiltere'ye yaptığı teklifi kabul etmemenin büyük bir hata olduğuna inanıyordu. Bu sebepten, Almanya'nın Londra Büyükelçisi Hatzfeldt'e paylaşım teklifini yaptı.²⁷ Ancak Almanlar, doğrudan böyle bir paylaşım katılmak istemediklerinden, teklifi reddettiler. Çünkü Osmanlı mirasının paylaşımı meselesi Avrupa'da genel bir savaşı tetikleyebilirdi. Bu olmasa bile, Üçlü İttifak ile Rusya'nın arasını açacağı kesindi.²⁸

Almanya'daki herkes, daha önce de belirttiği gibi, Ermeni meselesine kayıtsız değildi. İngiltere Kraliçesi Victoria'nın kızı olan II. Wilhelm'in annesi İmparatoriçe Friedrich'in İngiliz siyasetine yakınlığı bilinen bir gerçektir.²⁹ Kayserin ifadesine göre, normalde kendisiyle hiç dış politika tartışmayan annesi, II. Wilhelm'e Ermeni katliamlarının artık dayanılmaz boyutlara ulaştığını söylemiş ve bütün Hristiyan devletlerin bir araya gelerek buna izin verilmemesini istemiştir. Ayrıca katledilen Hristiyanların kanlarının yerde

kalmaması gerektiğini ve sultanın gidişatı umursamadığından, yapılabilecek şeylerin bir an evvel yapılması gerektiğini belirtmiştir.³⁰ Bir başka görüşmelerinde ise kaysere, Ermeni meselesini halletmek için zor kullanılması gerektiğini ve bunu sağlamak için Berlin'de bir kongre tertiplemesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine II. Wilhelm annesine, böyle bir konferanstan herhangi bir netice çıkmayacağına inandığını, ayrıca Almanya'nın doğu meselelerinde en az çıkarı olan devlet olduğunu söylemiştir.³¹ İmparatoriçe Friedrich'in, Çanakkale'de ortak bir donanma gösterisi yapma teklifi³² üzerine de, hâdiselerin meydana geldiği bölgelerin denizden yüzlerce kilometre uzakta olduğunu ve bunun bir faydası olmayacağını belirtmiştir. Kendince başka çıkar

(23) J. A. S. Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy*, London: The Athlone Press, 1970, s. 49.

(24) *GP*, c. X, No. 2436, 19 Ekim 1895, s. 75. Lobanov'un endişesi ne Osmanlı Devleti'nin geleceği, ne de Osmanlı Ermenileriydi. O daha ziyade Ermeni sâkinleri olmaksızın, Ermenilerin de yaşadığı doğudaki topraklarla ilgiliydi. Somakian, a.g.e., s. 23.

(25) Çalık, a.g.e., s. 63.

(26) Anderson, a.g.e., s. 255.

(27) *GP*, X, No. 2372, 31 Temmuz 1895 ve aynı yerde, No. 2373, 31 Temmuz 1895; Soy, a.g.e., s. 87. Salisbury'nin Osmanlı Devleti'ni paylaşma gibi bir niyetinin olmadığı, Hatzfeldt'in bir Alman-İngiliz ittifakı sağlamak uğruna, entrikalarla Alman Dışişlerini yanılttığı da ileri sürülmektedir. Bk. Grenville, a.g.e., II. Bölüm. Salisbury'nin bu teklifi hakkında geniş bilgi için bkz. Bayram Soy, "1895'te Lord Salisbury'nin Almanya'ya Osmanlı Devleti'ni Paylaşma Teklifi", *Türkiyat Araştırmaları*, S. 5 (Güz 2006), s. 145-166.

(28) *GP*, X, No. 2379, 5 Ağustos 1895 ve aynı yerde, No. 2385, 7 Ağustos 1895. Ayrıca bk. Erich Brandenburg, *From Bismarck to the World War*, çev. Annie Elizabeth Adams, London: Humphrey Milford, 1933, s. 73; Wolfgang J. Mommsen, *Das Zeitalter des Imperialismus*, Frankfurt am Main: Fischer Bücherei G.m.B.H., 1995, s. 163.

(29) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Hannah Pakula, *An Uncommon Woman. The Empress Frederick. Daughter of Queen Victoria, Wife of Crown Prince of Prussia, Mother of Kaiser Wilhelm*, New York: Simon & Schuster, 1995.

(30) *GP*, c. X, No. 2437, 21 Ekim 1895, s. 77; Çalık, a.g.e., s. 64. II. Wilhelm, Abdülhamid ile şahsi dostluğundan ve Osmanlı Devleti'ne yakınlığından bahsedilmesine rağmen, olaylara zaman zaman annesinden farklı tepki göstermiyordu. Meselâ, 8 Ekim 1895'de doğuda vuku bulan hâdiseleri Trabzon'daki Avusturya-Macaristan konsolosunun da teyit ettiğini bildiren Alman Büyükelçisi Saurma'nın raporuna şu notu düşmüştür: "Orada olanlar bütün sınırları aştı, bu gerçek bir Bartholomy [1572 Ağustos'unda Fransız Katoliklerinin Fransız Protestanı Huguenot'ları katlettiği Aziz Bartholomy gecesi] gecesi! Artık Babıâli ile farklı bir üslûpla konuşmak lâzım! Onlar da Hristiyan!". *GP*, c. X, No. 2444, 26 Ekim 1895, s. 85; Çalık, a.g.e., s. 64.

(31) Daha sonraki gelişmeler, Wilhelm'in burada kaçamak cevap verdiğini göstermektedir. Bağdat demiryolu projesi, Osmanlı topraklarındaki Alman ticari faaliyetleri, Osmanlı ordusundaki Alman subayları vs. Almanya'nın gittikçe bölgeye angaje olduğunun delilidir.

(32) Rusya'nın en fazla itiraz ettiği noktalardan biri de budur. Çünkü Boğazların uluslararası denetimin kontrolüne geçme ihtimali, geleneksel Rus menfaatleri açısından kabul edilemez bir durumdu. Bk. Anderson, a.g.e., s. 256; Taylor, a.g.e., s. 369; Langer, a.g.e., s. 335-336.

yol kalmadığını düşünen imparatoriçe, tek çözümün Osmanlı Devleti'nin paylaşılması olduğunu söylemiştir.³³ Alman resmî çevreleri Osmanlı Devleti'nin paylaşılması meselesini telâffuz etmeye çekinirken ve İngiltere'nin bu konudaki niyeti alenen ortaya çıkmışken, İmparatoriçe Friedrich'in bu sözleri, ne kadar İngiliz siyasetini benimsediğinin açık delilidir.

1895 yılının sonlarında Ermeni olayları iyice tırmanınca Avrupa'da, gidişatın II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ile neticeleneceğine dair yorumlar arttı.³⁴ II. Wilhelm bu konuda Çar II. Nikolay'a kanaatini sordu.³⁵ Çünkü İngiltere ve reform taleplerinin önündeki en ciddî engel Rusya idi. Çar, padişahın tahttan indirilmesinin Osmanlıların iç işi olduğunu ve buna büyük güçlerin karışmaması gerektiğini söyledi. Ancak oradaki Hıristiyanlar için bir tehlike söz konusu olduğunda, müdahale edilebilirdi. Zaten İstanbul'daki temsilcisine de bu doğrultuda talimat göndermişti. Ayrıca İngiltere'nin de, gerilimi tırmandırmamak için daha mutedil ve iddialarında dikkatli olması gerektiğini vurgulamıştı.³⁶ Çünkü bu dönemde II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi gerektiğine dair İngiliz kanaatleri, diplomatik çevrelerde sıkça gündeme geliyordu.³⁷

Bu arada Katolik Ermenilerin Patriği Azaryan, çıkan olaylar esnasında büyük güçlerden hiçbir destek görmediklerini şikâyet için yine bu devletlerin büyükelçileriyle tek tek görüşmekteydi. Bu amaçla İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Saurma'ya da giderek şikâyetlerini ilemiş ve özellikle İngilizler aleyhinde çok sert konuşmuştu. İngilizleri, yardım vaatlerine uymamak ve onların sözüne güvenerek hareket eden Ermenileri ortada bırakmakla suçlamıştı.³⁸ Zaten bu meseledeki en önemli çıkmazların başında gelen husus, başta İngiltere olmak üzere, Büyük Güçlerin, Ermenileri reformlar ve "özgürlük" vaatleriyle harekete geçirip, işler sarpa sarınca da, desteklerini sonuna kadar götürmemeleriydi.³⁹ Ermeni meselesindeki bu tutarsızlık Osmanlı makamlarının başını ziyadesiyle

ağrıttığı gibi, Ermenileri de hem resmî makamlar, hem de Müslüman tebaa nezdinde yabancılaştırıyordu.

Ermeniler, çıkan bütün olaylara rağmen Batılı devletlerden umdukları desteği bulamayınca, yine Avrupalıların dikkatini üzerlerine çekmek için, işleyen ve çalışanlarının önemli kısmı yabancı olan Osmanlı Bankası'nın İstanbul'daki şubesini basmayı plânlamış ve gerçekleştirmişlerdir. Bu baskında, İstanbul halkının da galeyana gelip, Ermenileri sopalarla bertaraf etmeye başlamasıyla, olayları yatıştırmak için yabancı büyükelçilikler tekrar devreye girmişti. Birçok teklif arasında en ağır basanı yine Çanakkale'ye donanma gönderilmesiydi. Almanlar, genelde bu anlamda bir müdahaleden uzak durmalarına rağmen bu defa, Alman Dışişleri Bakanı Marschall, kayserden acilen İstanbul'a savaş gemileri göndermesini talep etmişti. Ancak II. Wilhelm, "Bunlar [savaş gemileri] her halükârda geç kalıyorlar ve Çanakkale'yi de geçemiyorlar. İngiltere ve Fransa zaten orada." diyerek bu talebi geri çevirmişti.⁴⁰

Salisbury ve diğer İngiliz devlet adamlarınca sıkça gündeme getirilen II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi meselesine II. Wilhelm, genellikle sıcak bakmamıştı. Fakat İstanbul'daki Osmanlı Bankası baskını ve akabinde yaşananlara müdahale teklifine şu yorumu yapıyordu: "Çok geç! Zavallı adamlar öldüler ve Abdülhamid de bunu istiyordu! Tahttan indirilmeli!"⁴¹ II. Abdülhamid'in

(33) GP, c. X, No. 2463, 21 Kasım 1895, s. 109-111.

(34) GP, c. X, No. 2451, 8 Kasım 1895, s. 97.

(35) GP, c. X, No. 2452, 8 Kasım 1895, s. 98.

(36) GP, c. X, No. 2453, 9 Kasım 1895, s. 98. Ayrıca bk. GP, c. X, No. 2454, 10 Kasım 1895, s. 98-99 ve aynı yer, No. 2455, 12 Kasım 1895, s. 99-101.

(37) GP, c. X, No. 2468, 25 Kasım 1895, s. 117.

(38) Saurma'nın raporundaki bu ifadelerle II. Wilhelm, "her zaman olduğu gibi" ve "yeni bir şey değil" notlarını düşmüştür. GP, c. X, No. 2459, 13 Kasım 1895, s. 105.

(39) Lewy, a.g.e., s. 42.

(40) GP, c. XII/1 (1924), No. 2900, 29 Ağustos 1896, s. 21. Osmanlı Bankası baskınının seyrini hakkında bk. aynı yer, No. 2895-2900.

(41) GP, c. XII/1, No. 2901, 29 Ağustos 1896, s. 22; Soy, a.g.e., dipnot 443, s. 263. II. Wilhelm, Saurma'nın, Babiâli'ye hadiseleri durdurmak için derhal olağanüstü tedbirlerin alınmasına dair teklifini bildiren evrakta da şu notu düşmüştür: "Korkarım ki bu çok az bir etki yapacak ve ölen binlerce kişiye de faydası olmayacak! Sultan tahttan indirilmeli!" GP, c. XII/1, No. 2898, 28 Ağustos 1896, s. 20; Çalık, a.g.e., s. 65. Ayrıca bk. Anderson, a.g.e., s. 258 ve Somakian, a.g.e., s. 30-31.

Saurma'ya hadiselerle ilgili olarak ne yapması gerektiğini sormasına ise kayserin tepkisi şöyleydi: “*Efendimiz* kötü bir şey yaptıktan sonra diğer büyükelçilere, bunu kendisine benim tavsiye ettiğimi söylüyor! Benim büyükelçim sultanın ülkesini yönetmesine yardımcı olmak için orada değildir, bunu lâıykıyla yapması için işi sadrazamına bırakmalı.”⁴²

Osmanlı Bankası Baskını İstanbul'da huzursuzluk çıkmasına ve İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Saurma'nın ifadesiyle, Ermeniler için pahalıya mâl olmasına rağmen, yabancılar bu karışıklıklarda zarar görmedi. Saurma, yabancıların bir an bile tehdit edilmediğini, ordu mensuplarından polise, hatta sopalılarla hâdiselere karışan halka kadar herkesin, yabancılarla bilâkis nazik davrandığını rapor etmekteydi.⁴³

Ermenilerin, 1894'ten Osmanlı Bankası Baskını'na kadar geçen süre zarfında, Batılı güçlerin dikkatini çekmek ve desteğini sağlamak için çıkardıkları bütün olaylar neticesiz kalmıştır. İngiltere gibi destek vadeden ülkeler dahi, büyük güçler arasında ortak bir tavır geliştirilemediği için, söz verdikleri yardımı yapamamışlardır. Ermeniler lehindeki son ciddi çaba Şubat 1897'de hazırlanan 67 sayfalık bir reform programıydı. Bu program, daha önce II. Abdülhamid'in genel hatlarıyla kabul ettiği çerçeveye de uygundu. Ancak Girit meselesinden dolayı Osmanlı-Yunan Savaşı patlak verince, program Babıâli'ye sunulamadı.⁴⁴ Böylece Ermeni meselesi uluslararası diplomasinin gündeminden geçici olarak çıktı.

1912 Sonrası Ermeni Reformu Baskıları ve Almanya

Ermeni meselesinin ortaya çıkışından beri reformlara direnen Rusya, 1905 Rus-Japon Savaşı'nda mağlup olarak Uzak Doğu macerasından vazgeçmek zorunda kalmış ve tekrar batıya dönmüştü. Bu tarihten itibaren, Kafkas Ermenilerini Ruslaştırarak, Osmanlı Ermenileri üzerinde de nüfuzunu artırarak, bölgeye iyice yerleşme siyasetini gittikçe hız-

landırdı.⁴⁵ Almanya'nın bu dönemde İstanbul'daki Büyükelçisi Wangenheim'a göre, Rusların bu siyasetine tedbir olarak, Almanya şimdiye kadar izlediği Ermeni siyasetini değiştirmeliydi. Wangenheim, mevcut şartlarda bağımsız Ermenistan'ın bir ütopyadan ibaret olduğunu söylüyordu. Çünkü Ermeniler, hiçbir yerde çoğunluğu teşkil etmiyordu. Bu sebepten, etnografik veya tarihî temelde, bağımsız bir Ermenistan sınırı tespit ve inşa edilemezdi. Hatta Ermenilerin kayda değer sayıda olduğu yerlerde dahi, kendi idarelerini kurmaları zorluklarla karşılaşabiliyordu. Ona göre Almanya, bunu dikkate alarak, ütopya peşinde koşan radikal Ermenilere yine mesafeli durmalı, ancak kahir ekseriyeti teşkil eden çiftçi ve esnafın güveni kazanılmalıydı. Çünkü Ermeni meselesi dönüm noktasındaydı. Eğer Ermeniler taleplerinde Alman kapılarını kapalı bulurlarsa, ister istemez Rusların kucacağına düşeceklerdi. Bu olduğunda da, meselenin çözümü için çok az ümit kalacaktı. Hâlbuki onlara kapılarını açtıklarında, hem Ermeni hareketindeki nüfuzlarını artırarak bölgedeki çıkarlarında ellerini güçlendirecekler, hem de reform çabalarında Osmanlı Devleti'ni destekleyerek, Osmanlı'nın yıkılması için çalışan güçleri etkisiz bırakacaklardı. Osmanlı Devleti'nin yıkılışı kaçınılmaz olursa, o zaman da Osmanlı Ermenileri, onların lehine izledikleri siyaset nedeniyle Almanya'nın tarafında olacağından, Anadolu'daki Alman iddialarını hayata geçirmede, büyük bir öneme sahip olacaklardı.⁴⁶

Alman Dışişleri Bakanı Müsteşarı Zimmermann, Almanya'nın Berlin Antlaşması'nı imzalayan taraf olduğu ve artık doğuda da

(42) GP, c. XII/1, No. 2904, 19 Eylül 1896, s. 26; Soy, a.g.e., dipnot 443, s. 263.

(43) GP, c. XII/1, No. 2903, 1 Eylül 1896, s. 23-24.

(44) Langer, a.g.e., s. 349. Langer hazırlanan bu program hakkında şu yorumu yapmaktadır: “İşin gerçeği, muhtemelen daha önce sunulan programlardan daha başarılı olmayacaktı. Ermeni ihtilâlciler ‘aptalca işledikleri cinayetlere’ devam ettikleri sürece ‘karışıklıkların’ durma ihtimali yoktu. (...) Reform tasarıları rafa kaldırılınca Türkler de iyi davranıyorlardı”. Langer, aynı yer, s. 349-350.

(45) Rusları ilgilendiren Ermeniler değil, Akdeniz kıyısındaki İskenderun limanına nasıl ulaşılacağı idi. Bu sebepten, Japonlara yenildikten sonra Rus siyasetinin başlıca amacı Osmanlı'nın doğu vilayetlerindeki nüfuzunu artırmak olmuştur. Uzak Doğu'daki kayıplarını ancak bu şekilde telâfi edebileceğini düşünüyordu. Somakian, a.g.e., s. 47-48.

(46) GP, c. XXXVIII (1926), No. 15287, 24 Şubat, 1913, s. 10-15.

vazgeçilemez menfaatleri bulunduğu için Ermeni meselesini sadece, artık iyice şekillenmiş olan, Üçlü İtilâf'ın uhdesinde bırakmak istemiyordu.⁴⁷ Bu sebeple, kendileriyle görüşmek isteyen Ermeni önde gelenlerini de geri çevirmiyorlardı. Mısır'ın önde gelen bir Ermeni ailesine mensup olan Bogos Nubar Paşa da, Paris Alman Büyükelçisi Schön ile görüşüp destek istemişti.⁴⁸ Paşa görüşmede, Almanların müdahale etmemesi durumunda reformların yine akim kalacağını, Vilâyet-i Sitte'de yapılacak reformlarda Almanya'nın bir çıkarı olmadığını, ancak Kilikya'daki düzenlemelerin Almanların gözetiminde yapılabileceğini ileri sürer.⁴⁹ Ona göre, Almanya'nın zaten bu bölgede Bağdat demiryolu ve endüstriyel teşebbüsleri vardı, bu yolla Alman çıkarları daha da güçlenecekti. Bu yorum üzerine Schön, reformların tek bir devletin çabasıyla değil, ancak bütün güçlerin bir araya gelmesiyle uygulatılabileceğini söyler. Ayrıca, reformların başarılı olabilmesinin ancak Babîâlî'nin onaylamasıyla mümkün olacağını, aksi hâlde Ermenilerin bundan zarar görebileceğini vurgular.⁵⁰

Temmuz 1913'de Ruslar altı "Ermeni vilâyeti"nden müteşekkil bir eyalet oluşturulmasını teklif etmişti. Eyalet, padişah tarafından, büyük güçlerin onayıyla atanacak Avrupalı Hristiyan bir genel vali tarafından yönetilecekti. Almanya bu teklife, Osmanlı hükümlerini ihlâl ettiği ve devletin paylaşılacağı emarelerini taşıdığı gerekçesiyle itiraz etmiş⁵¹ ve bir defa daha, kendi menfaatleri doğrultusunda Rusya'yı dizginlemek amacıyla da olsa, Osmanlı Devleti'nin lehinde müdahalede bulunmuştu.

İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim, Osmanlı Devleti'nde bu güne kadar sağlanan Alman nüfuzunun Osmanlı topraklarının muhafazası ve güçlendirilmesi siyasetiyle elde edildiğini söylüyordu.⁵² Başarısı ortada olan bu politika değiştirilmemeli, bu çerçevede Ermeni reformlarıyla ilgili Babîâlî'ye baskı uygulanmamalı ve Osmanlıların reform programı desteklenmeliydi. Eğer İngiltere Osmanlı'nın çöküşünü isterse, bunu

tek başlarına engelleyemezlerdi, ancak açıkça paylaşımına katılmayacaklarını söyleyerek, şimdilik Türkiye'yi kurtarabilirlerdi.⁵³ Büyükelçi, Almanya'nın artık reformların yapılması ve yürütülmesi meselesinde hem Ermenileri ciddiye aldıklarını, hem de Osmanlı Devleti'nin iyiliğini istediklerini gösterecek tarzda, inisiyatifi ele alması gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü artık Ermeniler arasında Ruslar kurtarıcı, Almanlar ise reform muhalifi olarak görülmekteydi. Bu reformlar desteklenirken, Rusların Türkiye'yi daha da zor duruma sokacak reform projelerini etkisiz bırakmayı amaçladıklarını ileri sürerek, Babîâlî nezdinde de itibar kaybına uğramayacaklardı.⁵⁴ Zaten Rusların Ermeni reformlarındaki samimiyeti şüpheliydi. Çünkü Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde yol ve demiryolu yapımını dahi yasaklatmışlardı.⁵⁵

Wangenheim'a göre, Ermeni meselesinde yapılacak reformlarla ilgili en makul uzlaşma Alman-Rus-Osmanlı uzlaşması idi. Ancak böyle bir uzlaşma sağlanabilirse reformların başarıya ulaşma şansı vardı. Eğer böyle bir uzlaşma sağlanamazsa o zaman Ruslar kontrolü ele geçirir ve Liman von Sanders'in İstanbul'a çağrılmasının intikamını almak isterlerdi.⁵⁶ Bu durumda Almanya, Osmanlı Devleti Ermeni meselesinde Rusya'ya bağımlı olacağından, yardım edemeyecekti.⁵⁷

(47) GP, c. XXXVIII, No. 15283, 10 Ocak 1913, s. 4.

(48) Bogos Nubar Paşa bu görüşmede, amaçlarının Osmanlı Devleti'nden ayrılmak değil, sadece Ermeni milletinin hayat şartlarının iyileştirilmesi olduğunu açıkça belirtmiştir. Ayrıca Rusya'nın vesayet veya hükümlerini istemediklerini, Türk idaresinde kalmayı arzuladıklarını, ancak güvenliklerini de büyük güçlerin sağlamsını arzu ettiklerini vurgulamıştır. GP, c. XXXVIII, No. 15286, 8 Şubat 1913, s. 8.

(49) İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Gerard Lowther, Alman ajanlarının Kilikya bölgesinde Ermenilerin sempatisini kazanmak için faaliyetlerini artırdığını iddia etmekteydi. Almanlar Ermenilere, İngilizlerin uygulamada başarısız oldukları reformları yaptıklarını vaat ediyorlardı. Ancak Ermeni önde gelenleri, Almanya'nın bölgeyi bir Alman kolonisi haline getireceğinden şüphelendiklerinden, onların faaliyetlerine ihtiyatla yaklaşıyorlardı. Ayrıca Almanların, 1894-1896 yıllarındaki hâdiselere umursamaz yaklaşımlarını da unutuyorlardı. Foreign Office 371/1805/40170, Memorandum by G. H. Fitzmaurice, Constantinople, 10 August 1913'den nakleden Somakian, a.g.e., s. 60.

(50) GP, c. XXXVIII, No. 15285, 8 Şubat 1913, s. 8-10.

(51) Somakian, a.g.e., s. 58-59.

(52) Bu konuda bk. Ortaylı, a.g.e., s. 173.

(53) GP, c. XXXVIII, No. 15371, 31 Temmuz 1913, s. 120-121.

(54) GP, c. XXXVIII, No. 15372, 1 Ağustos 1913, s. 126-127.

(55) GP, c. XXXVIII, No. 15376, 8 Ağustos 1913, s. 130.

(56) Ruslar, 1913'te Liman von Sanders başkanlığında bir Alman askerî heyetinin Osmanlı ordusunda göreve başlamasına çok ciddi tepki göstermiştir. Çünkü bu heyet, genelde İstanbul ve boğazların tahkimatıyla ilgili vazifelerde yer alacaklardı.

(57) GP, c. XXXVIII, No. 15411, 20 Aralık 1913, s. 170.

Alman büyükelçisi, Rusya'nın Doğu Anadolu'da nüfuz kazanması durumunda Almanya'nın da aynı nüfuzu Kilikya'da elde etmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu amaçla, 1914 başlarında Berlin'de *Ermeni-Alman Kültürel ve İktisadî Birliği* adında bir cemiyet kuruldu. Bu cemiyet Ermenilerin, bölgede çıkacak muhtemel bir savaşta Ruslara karşı Almanya'nın yanında çarpışması için gerekli zemini hazırlıyordu. Plânın arkasındaki isimler Wangenheim, Tiflis'te görevli Kont Schullenberg von Berg, Tebriz'de bulunan Litten ve Erzurum'daki Alman Konsolos Muavini Anders idi. Almanları Ermenilere yaklaştıran bir başka sebep de Berlin-Bağdat demiryolu projesiydi. Bu hat tamamlandığında Almanlar, dostluklarını kazandıkları Ermeni tüccarın, demiryolu şebekesi boyunca ekonomik faaliyetleri canlandıracağını umuyorlardı.⁵⁸

8 Şubat 1914'te nihayet Rusya'nın yumuşamasıyla Rusya ve Osmanlı Devleti arasında Doğu Anadolu'da yapılacak reformlarla ilgili bir anlaşmaya varılmıştı. Osmanlı Sadrazamı ve Hâriciye Nâzırı Said Halim Paşa ile İstanbul'daki Rus temsilcisi anlaşmaya imza koymuştu. Buna göre, Erzurum, Trabzon ve Sivas'ı kapsayan bölgeye Hollandalı Westenek'in, Van, Harput, Bitlis ve Diyarbakır çevresine de Norveçli Hoff'un, Genel Müfettiş olarak atanmalarına karar verildi.⁵⁹ Wangenheim, yapılan bu anlaşmanın Almanya'nın arabuluculuğu olmadan gerçekleşemeyeceğini iddia etmiştir. Buna rağmen, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin güçleri kıyaslandığında, ortaya çıkan neticenin Babiâli'nin diplomatik başarısı olduğunu ve bunun Osmanlılara, mevcut bütün Avrupa ülkeleri nezdinde itibar kazandırdığını söyler.⁶⁰ Ancak maalesef kazanılan bu itibar, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle faydaya dönüştürülemez.

Tehcir Kararı ve Almanya'nın Bu Karara ve Uygulamalara Yaklaşımı

Osmanlı Ermenileri ile ilgili gerek içeride, gerekse dışarıda en fazla tartışma meydana getirmiş hadise, Osmanlı makamlarınca 1915 Nisanında alınan tehcir kararı

ve bunun doğurduğu müessif gelişmelerdir. Guenter Lewy'nin 1915: *Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?* başlıklı eseri, tehcirle ilgili oluşmuş literatürün tamamını inceleyerek, tarafların kaleme aldığı eserleri kıyaslayarak, olabildiğince hakkaniyetli bir sonuca ulaşmış bir çalışmadır. Lewy meselenin tarihçinin meselesi olduğunu söylemektedir. Ancak şimdiye kadar bu konuda taraflarca söylenenler ve yazılanlar bu meselenin artık tarihçinin meselesi değil, siyasetin meselesi olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü "belge ve delil savaşları" hakikati anlamaya yönelik değil, karşı tarafın mevziinde bir gedik açmaya yönelik çabalarından ibarettir.

Bu bölümde tehcir kararına, sürecine ve bu esnada yaşananlara temas edilmeyecektir. Bu mesele, konuyu ele alan eserlerde zaten etraflıca işlenmiştir. Burada tehcir sürecine Almanya'nın etkisi ve yaklaşımı değerlendirilecektir. Almanların İkinci Dünya Savaşı esnasında yüzyıllardır birlikte yaşadıkları Yahudileri kasıtlı ve bilinçli olarak imha etmeye girişmiş olmaları ve dünya kamuoyunun kahir ekseriyetin bu icraatın bir "soykırım" olduğuna hiç şüphe duymaması, bu kavramı geriye doğru işleterek, Türklerin Ermenilere karşı "soykırıma" giriştiği suçlamasının yanında, tehcir meselesinde Almanları da, Osmanlı'nın müttefiki olmaları nedeniyle, şüpheli konumuna getirmiştir.

Son yıllarda Almanların "suç ortaklığı" konusunda iddialar artmıştır. Meselâ Artem Ohandjanian⁶¹ ve İsviçreli yazar Christoph Dinkel⁶² eserlerinde Almanların, her ne sonuç doğurursa doğursun Osmanlıların Ermenileri tehcir etmesine önyak olduğunu iddia etmektedirler.⁶³ Doğrudan Almanların tehcirdeki sorumluluğunu işleyen bir başka eserin sahibi de Vahakn N. Dadrian'dır.⁶⁴ Bu

(58) Somakian, a.g.e., s. 60.

(59) Göyünç, a.g.e., s. 103-104. Ayrıca bk. Öke, a.g.e., s. 102-103.

(60) GP, c. XXXVIII, No. 15425, 9 Şubat 1914, s. 179-181.

(61) *Armenien: Der verschwiegene Völkermord*, Viyana: Böhlau, 1989.

(62) "German Officers and the Armenian Genocide", *Armenian Review*, S. 1 (Spring 1991), s. 77-133.

(63) Lewy, a.g.e., s. 258.

(64) *German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity*, Cambridge: Blue Crane Books, 1996.

iddiaların aksine, Almanların tehciri ne teşvik ettiği, ne de tehcir süresince olanları onayladığı da ileri sürülmektedir.⁶⁵ Burada, bu çalışmanın girişinde vurgulanan, aynı belgelerden farklı sonuçlar çıkarılması, durumunun ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu iki grup da aynı veya benzer kaynakları kullanarak birbirini nakzeden neticelere ulaşmaktadırlar. Önce Almanya'nın bu meselede dahil olmadığı, hatta mümkün olduğunca Ermenilerin tehcir şartlarını iyileştirme girişimlerinin yapıldığına dair iddialara bakalım.

Almanlar 15 Mart 1915'ten itibaren Osmanlı hükümetinin Ermeni tebaasıyla ilişkilerinin kötüye gittiğini fark ettiler. Nisan başında Alman Büyükelçi Wangenheim, hem Babıâli, hem de Ermeni patrikliği nezdinde iyi ilişkilerin korunması için girişimlerde bulundu. Aynı zamanda düzenli olarak İstanbul'daki Ermeni örgütleriyle temasta bulunarak onların şikâyetlerini dinledi. Ermeniler tarafından Ermenilerin Alman himayesi altına alınması teklifini reddetti, çünkü Babıâli tam da bu dönemde Osmanlı tebaası üzerindeki bütün himayeleri iptal etmekteydi. Ermenilerin bir diğer önerisi, doğu vilayetlerine yeni Alman konsoloslar atanmasıydı. Wangenheim, hükümetten bunu da isteyemeyeceğini söyledi, çünkü böyle bir talebin Almanya'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerini gereceği gibi, yetkililerin Ermenilere karşı hislerini de olumsuz etkileyecekti.⁶⁶

Ermenilerin yaşadığı bölgelerde huzursuzlukların arttığı haberleri İstanbul'a ulaştığında Wangenheim, 28 Nisan 1915'te Erzurum'daki Alman Konsolos Yardımcısı Max Erwin von Scheubner-Richter'i bölgede olabilecek aşırılıklara karşı müdahale etme konusunda yetkilendirmiş, fakat Almanların Ermenilerin himaye edilmesi veya Osmanlı yetkililerinin işlerine karışılması niyetinde oldukları gibi bir intiba oluşturulmaması konusunda da uyarmıştır.⁶⁷

18 Mayıs 1915'te Scheubner-Richter Erzurum'dan yapılan tehcirin, muhtelif böl-

gelerden sürülenlerin de Erzurum'a gelerek şehrin duvarları dışında feci bir manzaranın oluşmasına neden olduğunu telgrafla bildirdiğinde, ne Wangenheim ne de Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallavicini bir şey yapmadılar.⁶⁸ Halep Konsolosu Walter Rössler, 26 Mayıs'ta yeterince talihsizliğin yaşandığını, buna bir son verme zamanı geldiğini yazdığına; Musul Konsolos Yardımcısı Walter Holstein, 13 Haziranda Ermeni katliamları neye mâl olursa olsun durdurulmalı, dediğinde; yine Rössler 27 Temmuz'da tehcirin gerekli nakil hayvanı ve yol ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için birkaç ay ertelenmesini önerdiğinde, yine Alman ve Avusturya-Macaristanlı yetkililerden kimse bir adım atmadı. Bunun yanında zaten İstanbul'daki Alman diplomatlarının olan sözlü protestoları da, çok cılızdı.⁶⁹

24 Mayıs 1915'te İngiltere, Fransa ve Rusya ortak bir bildiri yayımlayarak, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilere karşı uygulanan zulüm ve kitlesel katliamların "insanlığa ve medeniyete karşı" işlenen bir suç olduğunu, bu sebepten Osmanlı hükümetinin "bütün üyelerini" ve suça karışmış aslarını bundan mesul tutacaklarını vurguladılar.⁷⁰ Babıâli, Wangenheim ile durumu müzakere ettikten sonra, 4 Haziranda şu sert açıklamayı yaptı; kitlesel katliamı tasvip etmek veya icra etmek

(65) Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, New York: Caravan Books, 1989, s. 204-205. Almanya'nın Ermeni tehciri ve olaylarıyla ilgisi bulunmadığına dair sipariş usulüyle hazırlanmış bir eser dahi vardır; Johannes Lepsius (haz.), *Deutschland und Armenien, 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, Potsdam: Tempel Verlag, 1919. Trumpener'in olanlardan Almanların sorumluluğunun bulunmadığını söylerken atıfta bulunduğu eser de Lepsius'un burada zikredilen belge derlemesidir. Lepsius'un bu belge seçkinde Almanların Ermeni meselesindeki sorumluluğunu yansıtan belgeler özetlenmiş, bazıları da hiç dâhil edilmemiştir. Bu sebepten bu eserde Almanların sorumluluğunu ele alan kısım eksiktir ve önemini düşürmektedir. Bkz. Wolfgang Gust, *Revised and Extended Edition of the Collection of Diplomatic Documents Published by Johannes Lepsius in 1919 under the Title: "Germany and Armenia"* [Bundan sonra sadece *Diplomatic Documents* olarak zikredilecektir], <http://www.sci.am/downloads/musgen/WolfgangGust.pdf>. (Erişim tarihi: 01 Eylül 2014).

(66) FO [Foreign Office, Alman Dışişleri Bakanlığı kastediliyor], *Türkei* 183, Bd. 36, Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e, 15 Nisan 1915, No. 228'den nakleden Trumpener, a.g.e., s. 204-205. Bu konuda ayrıca bkz. Lewy, a.g.e., s. 257.

(67) Trumpener, a.g.e., s. 207.

(68) A.g.e., s. 209.

(69) Gust, *Diplomatic Documents*, s. 139-140.

(70) *Foreign Relations US, 1915 Supplement*, s. 981'den nakleden Trumpener, a.g.e., s. 210.

bir yana, Osmanlı hükûmeti ihtilâlcî bir hareketi bastırmak için hükûmranlık haklarını kullanmaktadır. Ermeni vilayetlerinde olanların sorumluluğu ise İtilâf devletlerine aittir, çünkü ilk etapta onlar buradaki isyanları organize etmişler ve yönetmişlerdir.⁷¹

Tehcir devam ederken, Almanya'nın Erzurum, Halep ve Musul konsoloslarından Ermenilerle ilgili kötü muamele ve katliam haberleri gelmeye devam ettiğinde Wangenheim 17 Haziranda Bethmann Hollweg'e şunları yazmıştır; olanlar sadece askerî amaç taşımamaktadır ve Talât Bey'in bir Alman konsolosuyla yaptığı görüşmede kabul ettiği gibi ve Ermeni patriğinin de kani olduğu üzere, Babîâlî tüm Ermeni nüfusu yok etmek istiyordu. Bu rahatsız edici rapor Alman Dışişlerine ulaştığında bu cümlelerin kenarına siyah bir çizgi çekildi. Bu çizgi söz konusu mesele ile ilgili yapılan tek icraat olarak kaldı.⁷² Kendi dışişlerinden siyasî direktif almak bir tarafa, raporlarına cevap dahi verilmeyen Wangenheim, Haziranın geri kalan günlerinde doğu eyaletlerindeki konsoloslarından gelen raporları okumak ve onlara yerel yetkililerin zulümlerini protesto etmelerine dair tavsiyeler yazmakla geçirdi.⁷³

Wangenheim'in Avusturya-Macaristanlı muadili Pallavicini'nin durumu da farklı değildi. O da kendi üstlerinden herhangi bir talimat almamıştı. Ayın sonunda her ikisi de harekete geçti ve Wangenheim, Bethmann Hollweg'e şunları yazdı; Babîâlî gerçekte Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni ırkını ortadan kaldırıyordu. Bu sebepten Almanya'nın Türklerin yaptıklarını onaylamadıklarını kayıtlara geçirmesi zarurî idi.⁷⁴ Her iki büyükelçi kendi üstlerine yazmakla yetinmeyerek, Osmanlı makamları nezdinde şahsî girişimlerde de bulundular. Pallavicini 1 Temmuz 1915'te Talât Bey ile görüşmesinde kadın ve çocukların tehcirinin mazur gösterilemeyeceğini ve Ermeni karşıtı programın dışarıda çok kötü bir intiba bıraktığını söyledi.⁷⁵ Wangenheim bir adım daha ileriye giderek 4 Temmuzda, kopyalarını Dâhiliye ve Hâriciye Nezâretle-

ri'ne de iletmişti, bir notu sadrazama verdi. Bu notta Alman hükûmetinin askerî amaçlarla yapılan bu tehcirin, katliam ve yağma içerdiği durumlarını görmezden gelemeyeceği bildirilmekteydi. Yerel makamların müessif olayları engelleyememesinin, başta ABD olmak üzere, dışarıda çok kötü intiba bıraktığı ve bunların gelecekte her iki ülkenin de ortak çıkarlarını çok kötü etkileyeceği ifade edilmekteydi. Ayrıca Ermenilerin yaşadığı bölgelerdeki Alman çıkarlarına dikkat edilmesi de beklenmekteydi. Bunun yanında Alman sosyal yardımlaşma kurumlarında bulunan personel, öğrenci, yetim ve diğer ilişkili şahısların, suça karıştıkları sabit olmadıkça, tehcir edilmemelerinin beklendiği vurgulanmaktaydı.⁷⁶ Fakat ne Wangenheim'in bu notu, ne de Pallavicini'nin sözlü girişimleri Babîâlî'de en ufak bir etki yaptı.⁷⁷

16 Temmuzda Wangenheim Bethmann Hollweg'e bütün girişimlere rağmen Babîâlî nezdinde bir netice alınmadığını ve Ermeni zulmünün "sorumluluğunun" Türklerle "kaldığını" yazdı. Ancak her şeye rağmen Almanya'nın "düşmanlarının" ileride Alman hükûmetini aynı derecede sorumlu tutması muhtemeldi. Wangenheim, bu durumda önceki aylarda yazdığı raporların Almanya'nın Türklerin aşırılıklarını "her zaman kesinlikle kınadığına" dair delil olarak kullanılabileceğini vurguladı.⁷⁸

Alman Büyükelçi Wangenheim'in 25 Ekim 1915'de ölmesi nedeniyle yerine Prens Hohenlohe-Langenburg gönderildi. Bun-

(71) FO, *Türkei* 183, Bd. 37, Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e, 5 Haziran 1915, No. 349'dan nakleden Trumpener, a.g.e., s. 210.

(72) FO, *Türkei* 183, Bd. 37, Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e, 17 Haziran 1915, No. 372'den nakleden Trumpener, a.g.e., s. 212.

(73) Trumpener, a.g.e., s. 212.

(74) FO, *Türkei* 183, Bd. 37, Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e, 7 Temmuz 1915, No. 433'den nakleden Trumpener, a.g.e., s. 213.

(75) AHFM [*Austrian-Hungary Foreign Ministry* – Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı], *Türkei, Berichte* 1915, Pallavicini'den Burian'a, 1 Temmuz 1915, No. 51 E/P'den nakleden Trumpener, a.g.e., s. 213.

(76) FO, *Türkei* 183, Bd. 37, "Anlage zu Bericht No. 433'den nakleden Trumpener, a.g.e., s. 213-215.

(77) Trumpener, a.g.e., s. 215.

(78) PA-AA (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes* - Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi), R14086, Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e, 16 Temmuz 1915, No. 449. (Aksi belirtilmedikçe, bu seriden belgeler www.armenocide.de sitesinden temin edilmiştir). Ayrıca bkz. Trumpener, a.g.e., s. 215-216.

dan sonra atılan adımlarda, Wangenheim'in 16 Temmuzdaki önerisi doğrultusunda, Almanların Osmanlı makamları nezdindeki karşılıksız uyarılarından vazgeçilip, Alman hükümetinin tehcir nedeniyle içine düştüğü karmaşık durumu meşrulaştırmaya ve savunmaya yönelik çabaya giriştiği görülmektedir. Almanya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Zimmermann'ın Hohenlohe'ye 4 Ağustosta telgrafta bildirdiği gibi, İtilâf devletleri ve "dost olmayan" tarafsız devletlerin Ermenilere yapılan zulmü Berlin'e de yıkmaya çalışmaları durumunda bunun, Almanya'da özellikle kilise ve misyoner çevrelerinde huzursuzluğa neden olacağından, kamuoyu nezdinde bu tavrın izahı ve gerekçelendirilmesi gerekecekti. Bu sebepten Hohenlohe, Almanya'nın Ermenilere karşı icra edilen sert uygulamalara hep itiraz ettiğine dair belgeleri toplamalıydı. Toplanacak belgelerin Ermenilerin her zaman huzur bozucu faaliyetler içinde olduğu ve bu ihanet faaliyetlerinin de İtilâf devletleri tarafından desteklendiği bilgilerini içermesi de önemliydi.⁷⁹

Ermenilerin akıbetiyle ilgilenen nadir Almanlardan bir olan Papaz Lepsius, bütün engellemelere rağmen 1915'te bir şekilde İstanbul'a gelmiş, ama doğu vilayetlerine geçme imkânı elde edememişti. Fakat İstanbul'da topladığı bilgilerle kısa süre sonra Almanya'ya dönmüş ve buradaki kilise çevreleri ve basında Ermeniler lehine girişimlerde bulunmuştu. Bu girişimleri ve Ermenilere yapılanların Alman hükümetinin bilgisi dâhilinde olduğuna dair ifşaatı İsviçre basınında yer aldı. İsviçre'deki bu yayımların Almanya'da da karşılık bulmaya başlamasıyla Almanya Gazete Yayıncıları (*Zeitungsverlag*) Başkanı Dr. Faber Alman basınının bu hikâyeye yaklaşımının nasıl olması gerektiğini Zimmermann'a sorunca o, Ermeni meselesi nedeniyle Osmanlı Devleti ile ilişkileri koparmak istemediklerini söyledi. Ayrıca Hristiyan bakış açısıyla masum insanların zarar görüyor olması ne kadar üzüntü verici olursa olsun, her şeyden önce Ermenilerin Almanlara,

Fransa ve Rusya'ya karşı kanlı bir savaş veren kendi oğulları ve kardeşlerinden daha yakın olmadığını ve bu ülkelere karşı mücadelenin de Türklerin dolaylı yardımıyla sürdürüldüğünü söyledi.⁸⁰ Osmanlı Ermenilerinin içine düştükleri bu elem verici talihsizliğin, cephe gerisinde bir isyana neden olarak "birkaç gün içinde" 150.000 Müslümanın katline neden olan ve Müslümanları kızdıran ihtilâlciler Ermenilerin ve onların Petersburg'daki dostlarının hatası olduğunu ileri sürdü.⁸¹ Zimmermann, olanlardan açıkça Ermeni ihtilâlcileri ve onları destekleyen Rusya'yı suçluyor ve sürmekte olan bu savaştaki müttefikleri Osmanlılardan, ne pahasında olursa olsun, vazgeçemeyeceklerini bildiriyordu. Bu bağlamda Zimmermann'ın kastettiği, Lepsius'un yaymaya çalıştığı bilgilerin matbuatta yer alması hoş karşılanamazdı.

Tehcir sürecinde Ermeniler lehine en fazla müdahale etmiş olan Alman Büyükelçisi 19 Kasım 1915'te İstanbul'da göreve başlayan Paul Wolff-Metternich'tir. Göreve başlar başlamaz ilgililerle meseleyi müzakere etmiş ve kısa bir süre sonra, ne kadar sert tonda uyarıda bulunmuş olsa da, Ermeniler lehine protestolarının faydasız olduğunu itiraf etmek durumunda kalmıştır. Fakat girişimlerini de sonlandırmamıştır. Bir raporunda büyükelçinin, İstanbul'dan gönderilmekte olan Ermenilerin *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*'da haber yapılmasını önerdiği satırlara Şansölye Bethmann Hollweg şu notu düşmüştür: "*Savaş sırasında bir müttefikin kamuoyu nezdinde kınanması önerisi tarihte örneği olmayan bir hareket olur. Sonunda Ermenilerin yok olup olmayacaklarından bağımsız olarak, bizim tek amacımız savaşın sonuna kadar Türkiye'yi yanımızda tutmaktır. Savaş daha da uzarsa Türklere ihtiyacımız da artacaktır.*"⁸²

(79) FO, *Türkei* 183, Bd. 37, Zimmermann'dan Hohenlohe'ye, 4 Ağustos 1915, No. 590'dan nakleden Trumpener, a.g.e., s. 216-217.

(80) Zimmermann aynı ifadeleri 29 Eylül 1916'da parlamentodaki bütçe görüşmeleri sırasında Ermeni meselesi gündeme getirildiğinde de kullanmıştır. PA-AA, R14096, Dışişleri Balanlığı Müsteşarı'nın (Zimmermann) Parlamenta Bildirisi, 9 Mayıs 1917.

(81) FO, *Türkei* 183, Bd. 39, Zimmermann'dan Faber'e, 4 Ekim 1915'den nakleden Trumpener, a.g.e., s. 221-222.

(82) PA-AA, R14089, Wolf Metternich'ten Bethmann Hollweg'e, 7 Aralık 1915, No. 711.

Wolff-Metternich, içeride ve dışarıda, Ermeni meselesindeki girişimlerini neticeye ulaştırabileceği bir muhatap bulmakta zorlanacağını anlamış olmasına rağmen vazgeçmek niyetinde değildi. Büyükelçinin talebi üzerine, Talât Bey ile 18 Aralıkta yaptığı görüşmede Talât Bey “beklenmedik bir şekilde”, tehcir sürecinde birçok masumun zarar gördüğünü kabul etmiş, ama artık işleri yoluna koyarak muhacirlerin daha fazla şiddet, açlık ve diğer talihsizliklere muhatap olmamaları için her şeyin yapılacağı taahhüdünde bulunmuştur. Ayrıca yerel otoritelere bu meselede Almanların hiçbir sorumluluğunun olmadığını herkese duyurmaları talimatını verdiğini ve Babiâli'nin tüm sorumluluğu aldığını ifade etmiştir. Bu görüşmeyi Bethmann Hollweg'e bildiren Wolff-Metternich, söylenenlerden tamamıyla ikna olmadığını, fakat bu sözleri kabul etmeyi ve beklemeyi önermiştir.⁸³

14 Alman Büyükelçi ile yapılan görüşmeden beş gün sonra Talât Bey Alman Büyükelçiliği'ne bir açıklama göndererek Ermeni sorununun bir iç mesele olduğunu bildirdi. Açıklama şöyle devam ediyordu; Ermeni tehciri hâlâ Ermeni isyanlarına karşı “askeri sebepler ve meşru savunma” gerekçeleriyle yapılmaktaydı. Bu olağanüstü durumda yaşananların Alman çıkarlarına vereceği zararın sorumluluğunu alamayacaklardı. Ermenilerden şüpheli kişilerin tehciri geçici kanunla yapılmaktaydı ve bu iç meseleye Alman müdahalesi kabul edilemezdi.⁸⁴ Alman Dışişleri Bakanlığı belgeleri arasında bu açıklamaya bir cevap verildiğine dair herhangi bir kayıt yoktur. Babiâli'nin Almanya'ya kendi işlerine bakmaları yönündeki uyarıları Alman makamları tarafından, Şansölye Bethmann Hollweg'den aşağıya kadar, kabul edilmiş görünmektedir. Bundan sonraki Alman uyarı ve tavsiyeleri düzensiz ve sönük kalmıştır. Üstlerinin pasifliği Büyükelçi Wolff-Metternich'i de etkilemiş ve İstanbul'daki geriye kalan süresinde Ermenileri tehcirindeki şartları iyileştirme konusunda daha az teşebbüste bulunmuştur.⁸⁵

29 Kasım 1915'te Alman Dışişleri Bakanı Jagow, İstanbul'daki Büyükelçi Wolff-Metternich'e gönderdiği bir talimatta,⁸⁶ Almanya'nın bütün uyarılarına rağmen Osmanlı hükümetinin Ermenilerine karşı uygulamalarını sürdürdüğünü, kendilerine düşman veya tarafsız ülkelerde, bu yapılanların sorumluluğunun hâlâ Almanya'ya yüklendiğini ve Babiâli'nin müttefikinin aleyhindeki bu söylentilerle sonuna kadar mücadele edeceğine inandığını belirtmiştir. Ayrıca insanî ve siyasî gerekçeler bir tarafa, Osmanlı Devleti'nin gerçek dostu olarak, ülkenin ekonomisi için önemli bir kesimi (Ermenileri) kaybetmesinden büyük üzüntü duyduğunu da ifade etmiştir. Bu beklenti ve duygulara rağmen, içeride ve dışarıdaki Alman yetkililer, bir süre sonra tehcirle ilgili durumda iyileşme sağlayamayacaklarını anlayınca, bu gelişmelerin sadece Osmanlı Devleti'ni değil, Almanya'nın geleceğini de etkileyeceği düşüncesiyle, bunun olumsuz etkilerini hesaplayarak, diplomasi ve propaganda vasıtasıyla bunları bertaraf etmenin yollarını aramaya başlamışlardır.⁸⁷

Yukarıda da bahsedildiği üzere Lepsius, İstanbul'da Ermeni tehciri ve olayları ile ilgili derlediği evrakı nihayet 1916 yazında *Rapor (Bericht)* adıyla yayımlamıştır. Beklendiği üzere bu yayım Almanya'da kilise ve Alman-Ermeni Dostluğu çevrelerinde infial oluşturmuştur. İstanbul'un bu atmosferden rahatsız olması sonucunda, 9 Eylül 1916'da Berlin Büyükelçisi Hakkı Paşa Alman Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimde bulunarak Lepsius'un “düşmanca kıskırtmalarına” son verilmesini talep etmiştir. Ayrıca Lepsius'un bu çok çirkin kitapçığının dağıtılmasının da

(83) FO, *Türkei* 183, Bd. 40, Wolff-Metternich'ten Bethmann Hollweg'e, 18 Aralık 1915, No. 725'den nakleden Trumpener, a.g.e., s. 232.

(84) Trumpener, a.g.e., s. 232-233.

(85) A.g.e., s. 233. Buna rağmen Wolff-Metternich görev süresi boyunca Ermeni meselesindeki müdahaleleri nedeniyle ne Osmanlı hükümeti, ne de Alman büyükelçiliğinde pek sevilmemiştir. Harbiye Nazırı Enver Paşa Eylül 1916'da büyükelçinin geri çağırılmasını resmen istemiş ve 3 Ekimde Wolff-Metternich İstanbul'dan ayrılmak durumunda kalmıştır. Wolfgang Gust, *Der Völkermord an den Armeniern* [Bundan sonra *Armeniern* olarak zikredilecektir], München: Carl Hanser Verlag, 1993, s. 270.

(86) PA-AA, R14089, Jagow'dan Wolff-Metternich'e, No. 913.

(87) Gust, *Diplomatic Documents*, s. 144.

durdurulmasını istemiştir. Bunun sonucunda Alman sansür yetkilileri *Rapor*'un basılmasını ve dağıtılmasını durdurmuştur.⁸⁸

1916 Kasımında Liman von Sanders (V. Ordu komutanı olarak bazı birlikleri İzmir'de konuşlanmıştı) İzmir'deki Ermenilerin tehciri kararına müdahale etmiş ve bunu engellemiştir. Alman Dışişleri Bakanlığı ilginç bir şekilde, müttefikinin iç işlerine bu alışılmışın dışındaki müdahaleden hoşnut kalmış ve İstanbul'daki Maslahatgüzâr Radowitz'e Sanders'in desteklenmesi talimatı gönderilmiştir.⁸⁹ Genel manzara içinde bu bir istisna gibi durmaktadır. Çünkü birçok Alman subayı tehcire şahit oldu veya bağlı birimlerden olayları anlatan raporlar aldılar ve okudular. Aynı şey sivil Alman yetkililer için de geçerlidir. Fakat onların kahir ekseriyeti genelde bu konuda hiçbir şey duymak ve görmek istememişler⁹⁰ ve müttefiklerini zora sokacak herhangi bir girişimde de bulunmamışlardır.

Buraya kadar anlatılanlarda Almanların Ermeni tehcirine bir askeri gereklilik ve doğu cephesi gerisinde Ruslara karşı güvenliğin sağlanmasına katkı sağlayacak bir adım olarak baktıkları görülmektedir. Tehcir sırasında yaşanan olumsuzluklara da savaş sırasında vazgeçilmez bir ihtiyaç duydukları müttefikleriyle aralarının bozulmaması için ya cılız engelleme girişimlerinde buldukları, ya da alternatif görmediklerinden, sessiz kalmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Bu noktada bir parantez açmak lâzım; doğu ve güney vilayetlerindeki Alman konsoloslarının tehcir edilen Ermenilere yardım ulaştırma konusunda gayret içinde oldukları da bilinen bir gerçektir. Meselâ bugünkü Suriye topraklarına ulaşan Ermeni muhacirlere Alman Büyükelçisi Wolff-Metternich para gönderilmesini sağlamış ve bu bölgede yardım faaliyetleri organize eden İsviçreli Rössler'e kesintisiz bir şekilde destek vermeyi sürdürmüştür.⁹¹

Pekâlâ, Almanların tehcir kararı sürecindeki sorumlulukları nedir? Tehcir sürecindeki olumsuz olaylara yaklaşımları nasıl

olmuştur? Raporlarında Ermeniler aleyhinde hangi ifadeleri kullanmışlardır? Bu konuda aleyhte fikir beyan edenler, aynı İttihatçılar için kullandıkları suçlayıcı tonu Alman sivil ve askerî yetkilileri için de kullanmaktadırlar. Almanların Ermeni tehciri meselesinde dahil olduğunu iddia edenler, aynı İttihatçılar gibi Almanların da Ermenilerden hazzetmediklerini ileri sürmektedirler. Bu tavrın aslında yeni bir şey olmadığını söyleyip, özellikle 1894-1896 yılları arasında II. Abdülhamid dönemindeki Ermeni olaylarında da Almanya'nın padişahı desteklediğine dikkat çekmektedirler.⁹² Burada şunu vurgulamak lâzım ki, bir icraatın hayata geçirilmesinde işin ne amaçla yapıldığı kadar, dışarıdan nasıl algılandığı da aynı ölçüde ehemmiyet arz eder. Tehcirin yapıldığı dönemde Osmanlı Devleti'nin içinden veya dışından birçok kişi, gerçek ne olursa olsun, Ermenilerin cephe gerisinden güneye doğru sürülmelerine Almanların önyak olduğuna inanmaktaydı.⁹³ Tehcire şahit olan birçok Ermeni olmayan Hristiyan da, Almanların bu meselede "suç ortağı" olduğunu düşünüyordu. Yabancı basın yoğun olarak Almanların bu işe bulaştığını işlemekteydi. Halep Konsolosu Hoffmann bir Arabin kendisine, Almanlar çok güçlü, onlar olmasa Türklerin böyle bir şeye gözü kesmezdi, dediğini bildirmekteydi.⁹⁴ Bütün bu olumsuz intibaa rağmen savaş başlamadan önce ruhanî liderleri dâhil, Ermeni önde gelenleri Almanların himayesine girmeyi de ummuşlardı. Ancak Wangen-

(88) Hakkı Paşa'nın girişimi için bkz. FO, *Türkei 183*, Bd. 44, Hakkı'dan Jagow'a, tarihsiz belgeden nakleden Trumpener, a.g.e., s. 240.

(89) FO, *Türkei 183*, Bd. 45, Zimmermann'dan Radowitz'e, 14 Kasım 1915, No. 1226'dan nakleden Trumpener, a.g.e., s. 244.

(90) Gust, *Armenien*, s. 278.

(91) Lewy, a.g.e., s. 311.

(92) Gust, *Diplomatic Documents*, s. 132. II. Wilhelm'in II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Ermenilerinin uğradığı zulme hiç ilgi göstermemesine iki örnek verilmektedir; ilki İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Marschall'ın 14 Eylül 1899'da Şansölye Hohenlohe'ye gönderdiği raporda Ermeni Patriği Ormanyan'ın Almanya'nın Sultan nezdindeki nüfuzunu Ermenilerin acılarını dindirmesi için kullanmasını talep ettiğinin bildirildiği yere kayser şu notu düşmüştür: "*Gebt mich nichts an* (Beni ilgilendirmez)". İkincisinde ise, 1909 Adana İsyanı sırasında Almanların da tehlikede olduğu bilgisi üzerine II. Wilhelm iki kruvazör gönderilmesini kabul etmiş ve sonrasında böyle bir tehlikenin olmadığını anlaşılması üzerine ilgili evraka şöyle not yazmıştır: "Neden bu iki kruvazörü gönderdik? Ermeniler bizi ilgilendirmiyor (*die Armenier geben uns nicht an!*)". Bkz. Dadrian, a.g.e., s. 183.

(93) Lewy, a.g.e., s. 256.

(94) Gust, *Diplomatic Documents*, s. 148-151.

heim'in 15 Nisan 1914 tarihli raporuna⁹⁵ göre büyükelçi bu taleplerin makul olmadığını, Almanya'nın Berlin Antlaşması'ndan sonra İngiltere ile Rusya'nın düştüğü duruma düşmek istemeyeceğini bildirmekteydi. Çünkü Türkler bu tür himaye teşebbüslerini iç işlerine müdahale olarak algılamaktaydılar.⁹⁶ Yukarıda da görüldüğü üzere, gerçekten Osmanlı makamları özellikle Ermenilerle ilgili konularda müdahaleye hiç müsamaha göstermemekteydi.

Ermeni meselelerinde Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeme konusunda Almanların hassasiyet gösterdiği görülmektedir. Meselâ, ilk tehcir haberleri Erzurum ve havalisinden geldiği için Wengenheim, Erzurum Konsolosu Scheubner-Richter'e gönderdiği talimatta, onun tehcir sürecinde aşırılıklar olmaması için aracılık yapabileceğini, ancak bunu yaparken Ermenileri koruma hakkımız olduğu intibahının oluşturulmamasının ve yetkililerin işlerine karışıyor izleniminin verilmemesinin çok önemli olduğunu bildirmiştir.⁹⁷

Ermenilerin III. Ordu'nun harekât alanı içinde bulunup bir iç hasım olarak değerlendirilmesi Ermeni tehcirinin belirleyici anıdır. Nitekim bunun emareleri III. Ordu Kurmay Heyeti'nden Albay Felix Guse'nin yorumlarında görülmektedir. Guse, Ekim 1914'te Ruslara karşı sefer hazırlıklarının yapıldığı dönemde Ermenileri cephe gerisindeki varlıkları itibarıyla "tehlikeli bir zihniyet" olarak tasvir etmiştir. Ayrıca Ermenilerin Türkler tarafından "cezalandırılmayı" hak ettiklerini ve onlara yapılanların ancak mukabele olarak değerlendirilebileceğini söylemiştir.⁹⁸ Burada Guse'nin "cezalandırma"dan kastettiği elbette, Ermeni yanlısı yorumcuların hiçbir şekilde olduğunu kabul etmedikleri, bölgedeki Ermeni isyanlarına Osmanlı makamlarının verdiği tepkidir.

Ekim 1914'te, Bakü ile ilgili planlar yapan bir petrol uzmanı olan Dr. Paul Schwarz (aynı zamanda Alman ordusunda yüzbaşı ve

casusluk görevleri olduğu gibi, Erzurum konsolos yardımcısı olarak da vazife yapmıştır) "Türkiye Ermenistanı'ndaki Durum" başlıklı bir raporu Berlin'e (Dışişleri Bakanı Jagow dâhil) göndermiş ve bu raporda, Türklerin Alman dostu olduğunu fakat Bitlis, Van, Erzurum ve Trabzon vilayetlerindeki Ermenilerin Alman düşmanı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Ermenistan'a İngiliz ve Rus parasının aktığını ve bu yüzden Türkiye Ermenistanı'na özel ilgi gösterilmesi gerektiğini söylemiştir.⁹⁹ Bir başka Alman casusu Louis Mosel, Mart 1915'teki "Ermeni Hareketi" raporunda Ermenileri hain ve casus olarak suçlamıştır. Ayrıca, "*Osmanlı topraklarındaki Ermeniler organize olmuşlar ve ayaklanmak için Rusların ilerleyip başarılı olmasını bekliyorlar... Bunların fikrini ikna yoluyla veya para sayesinde değiştirmek mümkün değildir*" demiştir.¹⁰⁰

Tehcir başladıktan sonra Wengenheim, Alman Dışişleri Bakanlığı'na 31 Mayıs 1915'te gönderdiği bir telgrafta,¹⁰¹ Enver Paşa'nın kendisine gelerek Ermeni isyanlarını ve istihbarat faaliyetlerini bastırabilmek için Ermeni toplumu üzerinde bazı yaptırımlar uygulanacağı gibi, Ermeni merkezlerindeki bazı güvenilmez aileleri Mezopotamya'da iskân etmeyi plânladıklarını ve kendilerine engel olmamalarını rica ettiğini aktarmaktadır. Bunu ifade ettikten sonra Wengenheim aynı telgrafta şu kanaatini belirtmektedir; Osmanlı makamlarının alacakları bu tedbirler Almanların düşmanları nezdinde büyük tepki oluşturacak ve aleyhlerinde kullanılacaktır. Elbette Ermeniler de bu durumdan ciddi mustarip olacaklardır. Ancak Almanya bu önlemleri yumuşatmaya çalışmalı, fakat engellememelidir. Çünkü Rusya'nın desteklediği Ermeni faaliyetleri Osmanlı Devle-

(95) PA-AA, R14085, Wengenheim'dan Bethmann Hollweg'e, No. 228.

(96) Gust, *Diplomatic Documents*, s. 134.

(97) A.g.e., s. 138.

(98) Dadrian, a.g.e., s. 35.

(99) AA [Auswärtiges Amt – Dışişleri Bakanlığı] Weltkrieg, 11 d Gizli, c. 1, Erzberger'den Jagow'a, 26 Ekim 1914'ten nakleden Dadrian, a.g.e., s. 57.

(100) AA, Weltkrieg, 11 d Gizli, c. 4, A10339, 26 Mart 1915, No. 250'den nakleden Dadrian, a.g.e., s. 57.

(101) PA-AA, R14086, Wengenheim'dan Dışişleri Bakanlığı'na, No. 1268. Ayrıca bkz. Gust, *Armenien*, s. 266.

ti'nin varlığını tehdit eder boyuta ulaşmıştır. Bu durumun kaçınılmazlığı Almanya'daki Ermeni çevrelerine de böyle izah edilmelidir, demiştir.

Elbette Almanlar tehciri, başından sonuna kadar, sadece askerî gereklilikten atılan bir adım olarak görmemiştir. Meselâ Wangenheim 17 Haziran 1915'te yazdığı bir raporda,¹⁰² Ermenilerin sürülmesinin sadece askerî gerekçelerle yapılmadığını, "Türklerin iç düşmanlarından kurtulmayı" amaçladığını yazmaktaydı. Ayrıca Erzurum Konsolosu Scheubner-Richter, tehcirin askerî bir gereklilikten değil, ırksal bir nefretten kaynaklandığını ileri sürmekteydi.¹⁰³ Wangenheim 7 Temmuz 1915'te Bethmann Hollweg'e gönderdiği raporda,¹⁰⁴ tehcirin kapsamının düşman tehdidi altında olmayan bölgelere doğru genişletildiğini ve Osmanlı hükûmetinin bundaki amacının Ermenileri "yok etmek" olduğunu vurgulamış ve sadrazama sunduğunu bildirdiği "Ek"te ise şu ifadeleri kullanmıştır; Osmanlı hükûmeti tarafından Doğu Anadolu vilayetlerinde Ermeni nüfusa karşı alınan baskı tedbirleri meşru sebepler doğrultusunda, askerî gerekçelerle yapılmaktadır. Bu tedbirler devletin iç durumunu güçlendirdiği ve isyanlara karşı kendisini korumayı amaçladığı sürece Almanya'nın bunlara karşı çıkması söz konusu değildir. Burada Almanya'ya gönderdiği bilgi ile sadrazama sunduğu kanaati arasındaki üslup ve ton farkı aşikârdır.

23 Ağustos 1915'te Yarbay Stange'nin İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği Askerî Misyonu'na Erzurum'dan yazdığı raporda da yapılan tehcirin düzensiz ve çok suistimale açık olduğunu bildirmekteydi. Ancak cephe gerisindeki Ermenilerin buradan gönderilmesinin askerî gerekçelerle yasal olarak kabul edilebilir olduğunu, çünkü Ermenilerin muhtelif bölgelerdeki icraatlarıyla güvenilmez olduklarını ortaya koyduklarını söylemekteydi.¹⁰⁵

29 Eylül 1915'te Ermeniler tehcir kararına karşı bir isyan çıkarmışlardı. Bu isyan ilk etapta mevcut birliklerle bastırılmamış ve

destek birlikler gönderilmişti. Destek birliklerinin başındaki komutanın kurmay başkanı olan Eberhard Kont Wolfskeel von Reichenberg isimli bir Alman subay, isyanı bastırma harekâtlarına bizzat kumanda etmiştir. Von Reichenberg, Ermenilerin öldüğü olaylara bizzat katıldığı bilinen tek Alman subayıdır.¹⁰⁶ Bu durum Alman makamları arasında da tartışmaya da sebep olmuş ve bir Alman subayının Osmanlı iç meselesinde kullanılmasının ne kadar doğru olduğuna dair itirazlar yükselmiştir.¹⁰⁷

Yukarıda Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Ermeniler arasında Almanya'nın himayesine girme beklentisinden bahsedilmişti. Buna rağmen savaş sırasında da İtilâf devletlerine daha yakın olduklarını gösterdikleri ve hatta Ruslarla birlikte Osmanlı topraklarında harekâtlara katıldıkları bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda, Almanlara karşı çelişkili hissiyatlarını ortaya koymak adına burada bazı Alman raporlarını da zikretmek yerinde olacaktır. Meselâ Almanya'nın Halep Konsolosu Walter Rössler'in 16 Ekim 1914¹⁰⁸ ve Wangenheim'in 29 Kasım 1914 tarihli raporlarında Ermenilerin, Osmanlı makamlarına desteklerinden dolayı Almanlara karşı nefret duygularını gizlemedikleri aktarılıyordu. Wangenheim'in 29 Aralık 1914'teki raporunda¹⁰⁹ ise, Adana'daki Alman Konsolosu

(102) PA-AA, R14086, Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e, No. 372.

(103) Gust, *Diplomatic Documents*, s. 137-138.

(104) PA-AA, R14086, Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e, No. 433.

(105) PA-AA, Embassy Constantinople, Vol. 170, Yarbay Stange'den İstanbul Alman Askerî Misyonu'na, No. 3841, 1915-08-23-DE-013-M'den nakleden Gust, *Diplomatic Documents*, s. 200. Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Zimmermann da, savaşın sonuna doğru Alman parlamentosunda tehcirle ilgili yaptığı değerlendirmede Türklerin bu kararı askerî gerekçelerle aldıkları ve herkesin böyle zor bir durumda Ermeni isyancılarca taciz edilen bölgenin boşaltılmasını anlaşılabilir bulacağını söylemiştir. PA-AA, R14096, Dışişleri Balanlığı Müsteşarı'nın (Zimmermann) Parlamantoya Bildirisi, 9 Mayıs 1917. Dadrian, Stange'yi tehcir programının uygulayıcısı olarak merkeze yerleştirmekte ve Teşkilat-ı Mahsusa ile işbirliği yaptığını da ileri sürmektedir. Bkz. Dadrian, a.g.e., s. 61-63. Diğer taraftan Lewy, Teşkilat-ı Mahsusa'nın tehcir ve katliamlarda rol aldığına dair ciddi bir delil olmadığını ifade etmektedir. Bkz. Lewy, a.g.e., s. 135-147.

(106) Lewy, a.g.e., s. 320.

(107) Gust, *Diplomatic Documents*, s. 158-157; Ayrıca bkz. Dadrian, a.g.e., s. 58-59.

(108) PA-AA, R14085, Rössler'den Bethmann Hollweg'e, No. 2480.

(109) PA-AA, R14085, Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e, No. 341.

Büge'nin Adana'daki Ermenilerin, savaşı Almanların kazanması hâlinde hepsinin öldürüleceklerini düşündüklerini çünkü Ermeni takibatlarında Almanların Osmanlı hükümetine destek olduğunu gördüklerini söylediğini bildirmekteydi. Ayrıca Ermeni Patriği Zaven de Ermeniler arasındaki öldürüleceklerine dair korkuyu, II. Abdülhamid döneminde Ermenilere karşı uygulanan siyaseti Almanların desteklediğini ileri sürerek, doğru bulunduğunu belirtmekteydi.¹¹⁰

Almanların Ermenilerin tehcir edilmesinde ve onlara yapılan katliamda “suç ortağı” olduğuna dair belgeleri zikretmesinin yanında, isim isim hangi Alman yetkilinin bu “suç”lara ne ölçüde karıştığını anlatması bakımından Vahakn N. Dadrian'ın bu çalışmada da atıfta bulunulan eseri *German Responsibility in the Armenian Genocide*, ilginç bir özellik arz etmektedir. Dadrian'ın doğrudan suçladığı Alman subayları şunlardır: General Bronsart von Schellendorf (Osmanlı Ordusu Genelkurmay Başkanı), Mareşal Colmar von der Goltz (Osmanlı VI. Ordusu Komutanı), Yarbay von Feldmann (Osmanlı Genelkurmayı'nda harekâtlardan sorumlu 1. Daire subayı), Yarbay Böttrich (Osmanlı Genelkurmayı'nda Demiryolu Hizmetleri Amiri), Amiral Guido von Usedom (Boğazlar ve mücavir alandaki sahillerin istihkâmından sorumlu), Tümamiral Wilhelm Souchon (Osmanlı Donanması Komutanı ve Alman Donanması Akdeniz Komutanı), Korgeneral Hans Friedrich Lepold von Seeckt (1917'de von Schellendorf'un yerine Kurmay Başkanı oldu), Binbaşı Eberhard Wolfskeel von Reichenberg (Nisan-Ekim 1915 arasında Ermeni isyanlarının bastırılmasında aktif rol aldı) ve Deniz Yüzbaşı Hans Humann (Enver Paşa'ya en yakın olan ve üzerinde nüfuz sahibi olduğu iddia edilen subay).¹¹¹

Burada hangi Alman yetkilinin Dadrian'a göre hangi sebeplerle “suç ortağı” olduğunun anlatısına girilmeyecektir. Bazen bu isimler ilgili belgelerde geçen sarf ettikleri bir cümle nedeniyle “suç ortaklığı” ile

yaftalanmıştır.¹¹² Meselâ, Dadrian bu isimler arasında Osmanlı Devleti'nde en meşhur Almanlar'dan biri olan Goltz Paşa'yı, Türklerle Avrupa topraklarından vaz geçip doğuya yönelmelerini ve Asya Türkiye'si'ni Türklük ve İslam'ın yeniden dirilişinin bir kalesi yapmalarını önerdiği için, Ermeni tehcirinin fikir babası olmakla itham etmektedir.¹¹³ Çünkü bu öneriyi kapsayan topraklarda Ermeni'ye yer olmadığından, Türklerin savaşı bahane ederek tehcire giriştiği iddiaları dile getirilmektedir.

Almanların “suç ortaklığı”na veri sağlayan ve Ermeni tarafının iddialarını destekleyen önemli eserlerden biri de dönemin İstanbul'daki ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun *Ambassador Morgenthau's Story* başlıklı eseridir. İşin ilginç tarafı Morgenthau, o dönemde Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Zimmermann tarafından “Alman hükümetine karşı olmayan tek Amerika büyükelçisi” olarak tarif edilmekteydi. Daha dikkat çeken özellik ise Morgenthau'nun kitabındaki ifadelerine ve Alman karşıtı görüşlerine onun kaleminden çıkan resmî diplomatik raporlarında rastlanmıyor olmasıdır.¹¹⁴ Hem Dadrian hem de Morgenthau örneği belgelerin okunmasının ve olayların yorumlanmasının siyasî amaçlar doğrultusunda nasıl kullanılabileceğine/değiştirilebileceğine iyi örneklerdir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki hezimetini, 19. yüzyılın başından bu yana Osmanlı toprak bütünlüğü-

(110) Gust, *Diplomatic Documents*, s. 132.

(111) Bu Alman yetkililerin hangi ölçüde suç ortağı olduğu için bkz. Dadrian, a.g.e., s. 117-147.

(112) Meselâ Dadrian, Souchon'un Ermeni meselesinde suçluluğunu anlattığı yarım sayfalık yerde günlüğüne şu cümleyi yazması nedeniyle itham etmektedir: “*Son Ermeni'den de kurtulmak Türkiye'nin kurtuluşu olacaktır; o zaman yıkıcı kan emicilerden kurtulmuş olacaktır.*” Dadrian, a.g.e., s. 134. Lewy, her iki tarafın da iddialarını titizlikle incelediği eserinde Ermeni olaylarında Almanların rolünü değerlendirdiği bölümde birçok Alman subayın bu olaylara doğrudan karıştığına dair yeterli delil olmadığını ileri sürmektedir. Bkz. Lewy, a.g.e., s. 256-259.

(113) Dadrian, a.g.e., s. 124.

(114) Lewy, a.g.e., s. 228-229.

nü savunan İngiltere'nin bu siyâseti terk edip, paylaşımına katılması sonucunu doğurmuştur. Böylece, büyük güçleri bir birlerine karşı oynamada usta olan II. Abdülhamid, bu siyasetinde kendisini destekleyecek yeni bir devlet arayışına girmiştir. Bu sırada, şark meselelerine hiç ilgi duymayan Bismarck Almanya'sı da bir dönüm noktasındadır. Dış politikada, dünya siyaseti (*Weltpolitik*) izlemeyi hedef olarak belirlemiş II. Wilhelm ile kıta Avrupası'na yoğunlaşarak kurduğu dengeyi Almanya lehine muhafaza etmeyi düşünen Alman Şansölyesi Bismarck çatışmaya düşmüş ve bu anlaşmazlık Bismarck'ın istifasıyla neticelenmiştir. Yeni dönemde, II. Abdülhamid ile II. Wilhelm'in siyasetleri örtüşünce, Almanya ile Osmanlı Devleti giderek siyasî ve iktisadî açıdan bağlarını güçlendirmişlerdir.

Osmanlı Devleti, Ermeni meselesinde, özellikle İngiltere'nin baskısına maruz kaldığında, Rusya'nın, çıkarları başlangıçta öyle gerektirdiği için, Osmanlı lehine müdahaleleriyle birlikte, Almanya'nın hayırhâh tarafsızlığı, bu konuda Osmanlı ricâlinin nefes almasını sağlamıştır. Şüphesiz, aykırı sesler çıksa da, Almanya'nın desteği Alman çıkarları icabıydı. Alman menfaatleri, Osmanlı Devleti'nin yaşamaya devam etmesini gerektiriyordu. Ermeni reformları ise, Almanya'da genellikle Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayacak etkenlerden biri olarak görülmekteydi. Bu sebepten II. Wilhelm Almanya'sı, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği ana kadar İngilizlerin, 1905'den sonra Rusya'nın da katıldığı, Ermeniler lehine yapılacak reform baskısına, mümkün olduğunca Osmanlı Devleti'nin yaşamaya devam etmesini sağlayacak müdahalelerle, karşı çıkmıştı.

Birinci Dünya Savaşına müttefik olarak katılan Osmanlı Devleti ile Almanya'nın ilişkileri içeride ve dışarıda, Ermenilerin tehciri kararıyla başka bir boyut daha kazandı. Almanlar, tehcirle ilgili olaylardaki sorumluluktan kurtulmak için, ellerinden gelen her şeyi yaptıklarını ama Türklerin zulmünü engelleyemediklerini iddia etmektedirler.

Sürekli tehcir şartlarının iyileştirilmesinden, nakil hayvanı ve yiyecek sağlanmasından bahsederken, bunların hangi imkânlarla yapılabileceğine ve ne tür önerilerde bulduklarına dair bir şey söylememektedirler. Hâlbuki bunlar söylenirken Ruslara karşı tedbir olarak Ermenilerin tehcirinin askeri bir zorunluluk ve gereklilik olduğunu kabul etmektedirler.

Almanların "suç ortaklığı"nı ileri sürerler ise, Almanların Osmanlı üzerinde güçlü bir nüfuza sahip olduklarını, tehciri onayladıklarını gösteren belgeleri delil olarak ortaya koymak suretiyle iddialarını ispata çalışmaktadırlar. Yukarıda da belirtildiği üzere, bazı Alman subaylarının bu "suça" bulaşma delili ikna edici değildir. Pekâlâ, neden bunlar Almanların bu "suça" bulaştıklarını ileri sürme peşindedir? Çünkü Almanlar İkinci Dünya Savaşı esnasında yüzlerce yıldır aynı topraklarda yaşadıkları Yahudilere, gerçekten bir soykırım yapmışlardır. Soykırım yaptığı tescillenmiş bir milletin Osmanlı müttefiki olarak tehcirden oynadığı rol ispatlanırsa, soykırımı alışkanlık edinmiş bir milletin bu olaylarda varlığıyla, Almanya'nın yanında Osmanlı Devleti de soykırım suçuna bulaşmış milletler listesine eklenecekti.¹¹⁵

Burada zulüm, katliam ve soykırım iddiaları bağlamında şu noktaya temas etmek isabetli olacaktır. İnsanoğlunun zalimliği malûmdur. Bunu görmek için de çok geriye giderek insanın varoluş özelliklerini sorgulamaya ve medeniyetlerin ortaya çıktığı döneme inmeye gerek yok. Avrupalıların "modern" zamanı başlattıkları 1492'deki coğrafi keşiflerle birlikte, özellikle Avrupalı devletlerin kontrollerine aldıkları yerlerde icra ettikleri zulümler/katliamlar kendi literatürlerinde dahi, ister ifşa deyin, isterseniz yüzleşme, sıkça

(115) Dadrian eserine, böyle bir amaca hizmet etmesi için Osmanlı ordusunda görev yapmış Alman subayların sonra Nazi ordusunda Yahudi soykırımında nasıl rol oynadıklarını anlattığı bir ek (*Appendix I*) koymuştur. Bkz. Dadrian, a.g.e., s. 199-203. Ermeni "soykırımı" ile Yahudi soykırımını karşılaştıran bir başka eser için bkz.; Robert Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago: The University of Chicago Press, 1992. Bu eserden haberdar olmamı sağlayan kıymetli meslektaşım Haluk Özdemir'e teşekkür ederim.

yer almaktadır. Bunların hesabını şimdiye kadar soran veya veren oldu mu? İkinci Dünya Savaşı'nda sivillerin uğradığı kıyım ortadadır. Kaybeden Almanlara bunun hesabı sadece Yahudiler bağlamında soruldu, ama Rus, Alman, Japon ve diğer milletlerden milyonlarca sivile yapılanların hesabını kimse verdi mi? O zaman zulmün hesabını sadece kaybedenler mi veriyor? Zulüm, katliam, etnik temizlik, soykırım tek bir millete has bir davranış mıdır? En bilinen örnek olarak, Ermeniler ve Yahudiler geçmişte yaşadıkları nedeniyle mazlumlar ise, sonrasında Ermenilerin Hocalı'da, Yahudilerin de Filistin'de yaptıkları katliamlar ve zulümler, sadece intikam ve korunma duygularıyla mı açıklanabilir, yoksa içkin bir "insani karakterle" mi? Öyle görünüyor ki, benzeri meselelerde olduğu gibi Ermeni meselesinde de taraflar arasında zalimlik iddiaları yarıştırlmaktadır. Dolayısıyla bu "dava"da ne kadar belgeye bakıldığı, kimin ne söylediği aslında bugün itibariyle önemini kaybetmiştir. Mesele tamamen siyasallaşmıştır. Siyasallaşmış bir meseleyi de tarihçiler değil, siyasiler çözer. Şayet öyle bir umut varsa.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Arşivi, Sadâret, Hususî Mâruzât Evrakı (Y.A.-Hus.), 285 77.

LEPSIUS, J., A. M. Bartholdy ve F. Thimme (Ed.), *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (GP)*, c. IX (1923), X (1924), XII/1 (1924), XXXVIII (1926), Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte G.m.B.H, Berlin 1923, 1924, 1926.

ÖKTE, Ertuğrul Zekai (Ed.), *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi. Ermeni Olayları üzerine Resmî Görüşler Belgeler*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 1989.

Kitap ve Makaleler

Abdülhamid (Sultan II.), *Siyasî Hatıratım*, haz. Ali Vehbi Bey, çev. H. Salih Can, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1984.

ANDERSON, M. S., *The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations*, St. Martin's Press, New York, 1966.

BRANDENBURG, Erich, *From Bismarck to the World War*, çev. Annie Elizabeth Adams, Humphrey Milford, London, 1933.

ÇALIK, Ramazan, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Devrinde Ermeni Olayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

DADRIAN, Vahagn N., *German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity*, Cambridge: Blue Crane Books, 1996.

ENGİN, Vahdettin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.

GÖYÜNÇ Nejat, *Türkler ve Ermeniler*, Yay. Haz. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2005.

GRENVILLE, J. A. S., *Lord Salisbury and Foreign Policy*, The Athlone Press, London, 1970.

GUST, Wolfgang, *Der Völkermord an den Armeniern*, München: Carl Hanser Verlag, 1993.

GUST, Wolfgang, *Revised and Extended Edition of the Collection of Diplomatic Documents Published by Johannes Lepsius in 1919 under the Title: "Germany and Armenia"*, <http://www.sci.am/downloads/musgen/WolfgangGust.pdf>. (Erişim tarihi: 01 Eylül 2014).

KILIÇ, Selami, *Ermeni Sorunu ve Almanya. Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

KÜÇÜK, Cevdet, "Ermeni Mes'elesi Karşısında Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu ve Anadolu'daki Ermeni Nüfusu", *Türk Kültürü*, S. 236 (1982).

LANGER, William L., *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902*, Alfred A. Knopf, New York, 1968.

LEWY, Guenter, *1915: Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, çev. Ceren Elitez, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

MOMMSEN, Wolfgang J., *Das Zeitalter des Imperialismus*, Fischer Bücherei G.m.B.H., Frankfurt am Main, 1995.

Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin Siyasî Tarihi* (1877-1914), yay. haz. Uğurhan Demirbaş vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2001.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Meselesi 1914-1923*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1986.

SCHWERTFEGER, Bernhard, *Die Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, 1871-1914*, c. II, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte G.m.B.H., Berlin, 1924.

SOMAKIAN, Manoug Joseph, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, I. B. Tauris Publishers, London, 1995.

SOY, H. Bayram, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.

TAYLOR, A. J. P., *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, Oxford University Press, Oxford, 1971.

TRUMPENER, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, New York: Caravan Books, 1989.